

Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка
Навчально-науковий інститут філології та журналістики
Кафедра української мови та методики її навчання

ГАЛИНА ГРИМАСHEВИЧ

МОРФЕМОЛОГІЯ ТА ДЕРИВАТОЛОГІЯ
(КУРС ЛЕКЦІЙ ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ПЕРШОГО
(БАКАЛАВРСЬКОГО) РІВНЯ ОСВІТИ)

Галузь знань 03 Гуманітарні науки
Спеціальність 035 Філологія
Предметна спеціальність –
Спеціалізація 035.01 українська мова та література
Освітня програма Українська мова та література
ННІ філології та журналістики

Житомир – 2023

ББК 81.411.1-21
Г 84
УДК 811.161.2(02)

Рекомендовано до друку вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 16 від 31.08.2023 р.)

Рецензенти:

Шитик Л.В., доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Тищенко Т.М., кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри української мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Дяченко Н.М., кандадат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови та методики її навчання Житомирського державного університету

Гримашевич Г. І.

Г 84 Морфемологія та дериватологія (курс лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня освіти). Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2023. 156 с.

Курс лекцій із морфемології та дериватології сучасної української літературної мови призначений для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Запропонована бібліографія допоможе здобувачам вищої освіти зорієнтуватися у великому потоці наукової та довідкової літератури. Текст лекцій кожного з двох представлених розділів містить список основної та додаткової літератури, ключові слова, термінологічний словник. Матеріал подано з урахуванням традиційних поглядів та із залученням модерних лінгвістичних теорій.

Для здобувачів вищої освіти, учителів-філологів і всіх тих, хто цікавиться проблемами розвитку й функціонування сучасної української літературної мови.

81.411.1-21

©Гримашевич Г.І., 2023
© Житомир: ЖДУ імені Івана Франка, 2023

УДК 811.161.2(02)

ЗМІСТ

Вступні зауваження.....	4
ТЕМА № 1. МОРФЕМОЛОГІЯ.....	6
<i>Основна література.....</i>	6
<i>Додаткова література.....</i>	8
Поняття про морфеміку та морфемологію.....	13
Зв'язок морфеміки з іншими розділами мовознавчої науки.....	16
Морфема як мінімальна значуща частина у структурі слова.....	17
Морфи як варіанти однієї й тієї ж морфемі.....	19
Поняття аломорфа. Варіанти морфемі.....	21
Класифікація морфем української мови.....	23
Кореневі морфемі. Первинні та вторинні кореневі морфемі.....	32
Вільні та зв'язані кореневі морфемі.....	36
Типи афіксальних морфем.....	40
Префікс.....	41
Суфікс.....	46
Афіксоїди.....	51
Постфікс.....	54
Конфікс.....	57
Інтерфікс.....	59
Інфікс.....	62
Інші афікси.....	63
Поняття змінюваного / незмінюваного слова.....	64
Флексія. Нульова флексія.....	64
Основа слова. Похідна і непохідна основа.....	68
Основні історичні зміни в морфемній структурі слова	74
Повний морфемний аналіз слова.....	79
Термінологічний словник до теми «Морфемологія».....	83
ТЕМА № 2. ДЕРИВАТОЛОГІЯ.....	89
<i>Основна література.....</i>	90
<i>Додаткова література.....</i>	92
Словотвір як розділ мовознавства, його зв'язок із лінгвістичними дисциплінами.....	105
Об'єкт дослідження та завдання словотвору.....	109
Твірне слово. Твірна основа. Формант.....	109
Словотвірний тип. Словотвірне значення. Словотвірна модель.	
Словотвірне гніздо. Словотвірний ланцюжок.....	114
Класифікації способів словотворення.....	120
Способи словотворення в українській мові.....	123
Словотвірний аналіз слова.....	146
Термінологічний словник до теми «Дериватологія».....	149

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Мета освітньої компоненти «Морфемологія і дериватологія» – формування в майбутніх філологів системи лінгвістичних знань із морфемології та дериватології сучасної української літературної мови, вироблення в них чітко сформованих умінь і навичок вільного застосування теоретичного матеріалу на практиці, поглиблення й закріплення у свідомості студентів набутих раніше знань про природу української мови, формування в майбутніх філологів творчого підходу до вивчення мовних явищ, вироблення навичок самостійної дослідницької роботи, вироблення в здобувачів вищої освіти чітко сформованих умінь і навичок вільного володіння нормами літературної мови.

Основні завдання вивчення освітньої компоненти:

1. Забезпечити фахову підготовку філологів із морфемології та дериватології сучасної української літературної мови на основі здобутків традиційного та сучасного мовознавства.
2. Дати здобувачам освіти глибокі теоретичні знання, виробити практичні навички аналізу морфемних та словотвірних одиниць, допомогти оволодіти літературними нормами сучасної української літературної мови.
3. Сформувати в здобувачів освіти міцні навички культури писемного й усного мовлення, розширити лінгвістичний світогляд завдяки опрацюванню альтернативних теорій мовознавців.
4. Формувати засобами морфемології та дериватології сучасної української літературної мови критичне мислення, соціальні навички (soft skills) в здобувачів освіти.

Курс лекцій із морфемології та дериватології сучасної української літературної мови побудований з урахуванням сучасних поглядів лінгвістів на морфемні та словотвірні явища й передбачає системне осмислення та висвітлення питань із залученням останніх досягнень лінгвістичної науки.

Мета видання – ознайомити студентів-філологів з основними поняттями морфемології та дериватології, навчити їх оперувати науковою інформацією та вміло застосовувати набуті теоретичні знання на практиці.

У представленому курсі лекцій розглянуто питання морфемології та дериватології на матеріалі традиційної мовознавчої думки із

залученням новітніх модерних поглядів на досліджувані проблеми цих розділів мовознавчої науки.

До кожного з розділів запропоновано значний список основної та додаткової літератури, який допоможе здобувачам зорієнтуватися у великому потоці наукової та довідкової літератури, а також сприятиме під час написання курсових, дипломних (кваліфікаційних) робіт з української мови, присвячених проблемам морфеміки та словотвору, стилістичному використанню морфемних та словотвірних одиниць у художніх текстах. Подані ключові слова та термінологічний словник до кожної теми допоможуть студентам зосередитися на основних теоретичних положеннях лекцій.

Пропонований курс лекцій допоможе здобувачам освіти ґрунтовно засвоїти теоретичний курс сучасної української літературної мови, що дасть змогу виробити практичні навички, навчитися виконувати морфемний та словотвірний розбори слів.

ТЕМА № 1 МОРФЕМОЛОГІЯ

1. Поняття про морфеміку та морфемологію. Зв'язок морфеміки з іншими розділами мовознавчої науки.
2. Морфема як мінімальна значуща частина в структурі слова. Морфи як варіанти однієї й тієї самої морфемі. Поняття аломорфа. Варіанти морфемі.
3. Класифікація морфем української мови.
4. Кореневі морфемі. Первинні та вторинні кореневі морфемі. Вільні та зв'язані кореневі морфемі.
5. Типи афіксальних морфем. Префікс. Суфікс. Афіксоїди. Постфікс. Конфікс. Інтерфікс. Інфікс. Інші афікси.
6. Поняття змінюваного / незмінюваного слова. Флексія. Нульова флексія.
7. Основа слова. Похідна та непохідна основа.
8. Основні зміни в морфемній структурі слова (опрощення, ускладнення, перерозклад, декореляція).
9. Повний морфемний аналіз слова.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. Київ, 1987. 211 с.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Київ, 1993. 336 с.
3. Білоус Марія, Вербовська (Кузьма) Ірина. Практичні завдання з морфеміки і дериватології. Львів: 2004. 76 с.
4. Білоус Марія, Кузьма Ірина. Морфеміка й дериватологія сучасної української літературної мови: практикум. Львів: 2014. 157 с.
5. Блик О.П. Українська мова. Частина І. Фонетика. Орфографія. Лексика і фразеологія. Будова слова (морфеміка). Словотвір. Морфологія. Київ, 1997. 398 с.
6. Вакарюк Л., Панцьо С. Українська мова. Морфеміка і словотвір. Тернопіль, 2004. 184 с.
7. Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Морфеміка і словотвір: Навчальний посібник / Вид. 2-ге, переробл. і доп. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. 200 с.
8. Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Український словотвір у термінах: Словник-довідник. Тернопіль: Джура, 2007. 260 с.

9. Венжинович Н.Ф. Сучасна українська літературна мова. Курс лекцій. Вінниця, 2005. 256 с.
10. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови. Київ, 1982. С. 6–30.
11. Вихованець Іван, Городенська Катерина. Теоретична морфологія української мови. Київ, 2004. 400 с.
12. Волох О.Т. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1986. 200 с.
13. Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. Київ, 1989. С. 9–14.
14. Горбачук В.Т. Основні поняття і терміни морфеміки. Слов'янськ, 1982. 38 с.
15. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфемологія. Словотвір. Морфонологія. Київ, 1999. 209 с.
16. Грищенко А. П., Мацько Л. І., Плющ М. Я. та ін. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1997. 434 с.
17. Доленко М.Т., Дацюк І.І., Кващук А.Г. Сучасна українська мова. Київ, 1987. 348 с.
18. Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова. Київ, 1984. 256 с.
19. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Київ, 1972. 284 с.
20. Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. Київ, 1998. 181 с.
21. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української мови. Київ, 1998. 95 с.
22. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Київ, 1983. 322 с.
23. Плющ М.Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Частина І. Київ, 2005. 288 с.
24. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. Київ, 1997. – 493 с.
25. Сучасна українська мова. Морфологія: підручник / Л. А. Алексієнко, О. М. Зубан, І. В. Козленко; за ред. А. К. Мойсієнка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ: Знання, 2013. 504 с. (Університетський підручник).
26. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. Київ, 1994. 430 с.

27. Сучасна українська літературна мова / За ред. О.Д. Пономарева. Київ, 2001. 399 с.
28. Український правопис. Київ: Наук. думка, 2019. 392 с.
29. Шевченко Л.Ю., Різун В.В., Лисенко Ю.В. Сучасна українська мова. Довідник / За ред. О.Д. Пономарева. Київ, 1993. 332 с.
30. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2000. 686 с.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Аркушин Григорій. Лексикалізація афіксів в українській мові. *Українська мова*. 2002. № 3. С. 81–89.
2. Арсірій А.Т. Будова слова (Лінгвістичні ігри). *Українська мова і література в школі*. 1983. № 4. С. 78–80.
3. Асіїв Л.В. До вивчення морфологічних явищ у системі формотворення прикметників. *Мовознавство*. 1995. № 6. С. 35–39.
4. Бабій І.М., Лісник Н.І., Ніколашина Т.І. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Тернопіль, 2006. 88 с.
5. Безпояско О.К. Іншомовні префікси в українській мові. *Українська мова і література в школі*. 1979. № 7. С. 28–33.
6. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). Київ, 1993. 214 с.
7. Білоусенко П.І., Іншакова О.І., Качайло К.А., Меркулова О.В., Стовбур Л.М. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси). Запоріжжя – Кривий Ріг, 2010. 280 с.
8. Білоусенко П.І., Німчук В.В. Історія української мови. Словотвір. Ч. 1. Іменник (проспект). Запоріжжя – Київ, 2013. 320 с.
9. Верещака В.І. Словотворче поле кореня мороз у сучасній українській мові. *Мовознавство*. 1975. № 3. С. 11–16.
10. Вихованець І.Р. Вічний двигун. *Таїна слова*. К. 1980. С. 18–29.
11. Вихованець Іван. Семантико-граматичні класи слів і слова-морфеми. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»*. 2005. Вип. 2. С. 85–89.
12. Віняр Г.М. Новий префіксоїд у словотвірній системі української мови. *Філологічні студії: науковий Вісник КДПУ*. Кривий Ріг, 2011. Вип.6. С. 100–105.
13. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985. 360 с.
14. Гомонай Руслана. Префікси на позначення недостатнього ступеня прояву ознаки в історії української мови і їх сучасний

- статус. *Українська мова*. 2009. № 1. С. 97–103.
15. Горбачук В.Т. Основні поняття і терміни морфеміки. Слов'янськ, 1982. 38 с.
 16. Горбачук В.Т. Основа слова. *Українська мова і література в школі*. 1988. № 6. С. 37–40.
 17. Городенська К.Г. Префікси і префіксоїди в українській мові // *Мовознавство*. 1982. № 9. С. 56–58.
 18. Городенська К.Г. Семантичні функції дериваційних морфем // *Мовознавство*. 1987. № 1. С. 20–30.
 19. Грещук Василь. Студії з українського мовознавства: Вибрані праці. Івано-Франківськ, 2009. 518 с.
 20. Грещук В.В. Спільнокореневі іменники на -ість, -ота, -ина, -изна в сучасній українській мові. *Мовознавство*. 1977. № 2. С. 27–32.
 21. Грещук О.Б. Словотвір у процесі породження тексту: дис.. ... канд. філол. наук. Івано-Франківськ, 1996. 150 с.
 22. Грещук Василь, Бачкур Роман, Джочка Ірина, Пославська Наталя. Нариси з основоцентричної дериватології. Івано-Франківськ, 2007. 348 с.
 23. Гримашевич Г. І. Сучасна морфемологічна термінологія (І). Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/15105/1/%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%BС%D0%B0%D1%88%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%878.pdf>
 24. Грищенко А.П. Морфемна структура прикметника української мови (суфіксальний словотвір). *Морфологічна будова сучасної української мови*. К., 1975. С. 96–140.
 25. Жовтобрюх М.А. Слова з кореневою морфемою вед-/вод- у східнослов'янських мовах. *Мовознавство*. 1986. № 5. С. 14–22.
 26. Зубань О. М. Статус конфікса у системі української мови // *Слов'янські мови і сучасний світ*. Київ, 2000. С. 115–121.
 27. Іванишина Тетяна. Особливості синонімії прикметникових префіксів із значенням протилежності. *Мовознавчий вісник: Збірник наукових праць на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя*. Випуск 8. Черкаси, 2008. С. 213–219.
 28. Ільїн В.С. Префікси в сучасній українській мові. Київ, 1953. 166 с.
 29. Іншакова І.О. Розвиток іменникової конфіксації в історії української мови (структури на НИ): дис. ... канд. філол. наук. Кривий Ріг, 1996. 193 с.
 30. Канаило К.А. Динаміка розвитку іменникової конфіксації в

- українській мові (структура з другим компонентом ок): дис. ... канд. філол. наук. Кривий Ріг, 1997. 203 с.
31. Карпіловська Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови. Київ, 2002. 910 с.
 32. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: Будова та реалізація. Київ, 1999. 298 с.
 33. Карпіловська Є.А. Типи одиниць суфіксальної підсистеми сучасної української літературної мови. *Мовознавство*. 1998. № 1. С. 43–54.
 34. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С., Недозим Т.І. Словник афіксальних морфем української мови. К., 1997. 312 с.
 35. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфеміка слов'янських мов як об'єкт типологічного вивчення. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 117–133.
 36. Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. Київ, 1997. 280 с.
 37. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові. *Мовознавство*. 1991. № 4. С. 10–21.
 38. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С., Недозим Т.І. Словник афіксальних морфем української мови. Київ, 1997. 435 с.
 39. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфеміка слов'янських мов як об'єкт типологічного вивчення. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 117–133.
 40. Ковалик І.І. Про корінь слова та його роль у процесі словотворення. *Українська мова і література в школі*. 1980. № 2. С. 69–72.
 41. Ковалик І.І. Про морфеми (морфи) у структурі мови і мовлення. *Мовознавство*. 1982. № 1. С. 3–11.
 42. Кочан Ірина. Лінгвістичний аналіз тексту. Курс лекцій для студентів філологічного факультету. Львів, 1999. 156 с.
 43. Линник Т. Місце демінутивних суфіксів у морфологічній системі української мови. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць. Серія: Філологія*. 2001. Вип. 3. С. 126–131.
 44. Матвєєва Н.П. Багатозначність префікса з-. *Українська мова і література в школі*. 1982. № 9. С. 56.

45. Мацьків П.В. Наголос і морфемна структура іменника. *Мовознавство*. 1994. № 1. С. 34–40.
46. Мацьків П.В. Наголос і морфемна структура іменника // *Мовознавство*. 1997. № 6. С. 51–56.
47. Морфеміка та словотвір: Лабораторний практикум. Ч. 1 / Укл.: О.В. Кардашук. Чернівці, 2000. 24 с.
48. Морфеміка та словотвір: Лабораторний практикум. Ч. 2 / Укл.: О.В. Кульбабська. Чернівці, 2000. 32 с.
49. Морфеміка та словотвір: Лабораторний практикум. Ч. III. / Укл. О.В. Кардашук, О.В. Кульбабська. Чернівці, 2001. 34 с.
50. Морфеміка та словотвір: Лабораторний практикум. Ч. IV: Словотвір / Укл. О.В. Кардашук, О.В. Кульбабська. Чернівці, 2002. 20 с.
51. Морфеміка і словотвір: Лабораторні завдання. Опорні конспекти. Ч. V. / Укл.: Кардашук О.В., Кульбабська О.В. Чернівці, 2003. 76 с.
52. Морфемна структура слова / За ред. М.М. Пещак. К., 1979. 335 с.
53. Морфологічна будова сучасної української мови. К., 1975. 208 с.
54. Ніколашина Т.І. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Полтава, 2005. 100 с.
55. Онуфрієнко Г.С. Особливості морфемної структури гібридних термінів у простих словах. *Мовознавство*. 1992. № 3. С. 27–32.
56. Онуфрієнко Г.С. Синонімічні номінанти зі спільним коренем іншомовного походження у сфері національної термінології. *Мовознавство*. 2000. № 3. С. 73–77.
57. Передрій Г.Р. Будова слова (лінгвістична гра). *Українська мова і література в школі*. 1991. № 1. С. 90–93.
58. Плющ М.Я., Леута О.І., Гальона Н.П. Сучасна українська літературна мова. Збірник вправ. Київ, 2003. 288 с.
59. Полюга Л.М. Варіанти морфем і морфемний розбір слова (Про деякі випадки визначення морфем). *Українська мова і література в школі*. 1983. № 2. С. 38–42.
60. Полюга Л.М. Морфемний словник. Київ, 1983. 464 с.
61. Полюга Л.М. Словник українських морфем. Львів, 2001. 446 с.
62. Прус В.В. Морфеміка. Словотвір. Зразки розборів з коментарями: Навчально-методичний посібник. Житомир, 2009. 100 с.
63. Семеренко Г.В. Формування української демінутивної суфіксації. *Мовознавство*. 1992. № 4. С. 47–51.
64. Прус В.В. Критерії кваліфікації основи слова в морфеміці.

Вісник Житомирського педагогічного університету. 2004. Вип. 14. С. 220–222.

65. Селіванова Олена. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К., 2007. 716 с.
66. Семеренко Г.В. Формування української демінутивної суфіксації. *Мовознавство*. 1992. № 4. С. 47–51.
67. Симоненкова Л.М., Симоненкова Т.П. Вивчення будови слова. *Українська мова і література в школі*. 1991. № 12. С. 13–16.
68. Сікорська З.С. Морфемний аналіз слова. *Українська мова і література в школі*. 1984. № 8. С. 44–48.
69. Сікорська Зінаїда. Постфікси в українській мові. *Українська мова*. 2003. № 3–4. С. 46–55.
70. Соколова С.О. Акціональна функція дієслівних префіксів. *Мовознавство*. 1983. № 3. С. 64–68.
71. Соколова Світлана. Дієслова з постфіксом -СЯ як граматична проблема. *Мовознавчий вісник: Збірник наукових праць на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя*. Випуск 8. Черкаси, 2008. С. 93–100.
72. Соколова С. Префікс як двобічна мовна одиниця. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць. Серія: Філологія*. 2001. Випуск 3. С. 119–123.
73. Соколова С.О. Формально-семантичне варіювання префіксів і проблема єдності слова. *Мовознавство*. 2002. № 1. С. 32–37.
74. Тимчук О.Т. Обігрування структурних елементів слова як семантико-стилістичне явище (морфеміка і словотвір). *Мовознавство*. 2001. № 2. С. 54–63.
75. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. К., 2000. 752 с.
76. Шемет В.Г. Позиційні особливості суфіксоїдів іншомовного походження. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Вип. 1. С. 166–171.
77. Шутак Л. Особливості зменшено-емоційних суфіксів з позитивною оцінкою. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць. Серія: Філологія*. 2001. Вип. 3. С. 123–126.
78. Яворська С. Вивчення розділу «Будова слова. Орфографія» у 5 класі. *Українська мова і література в школі*. 1999. № 4. С. 11–17.

79. Ярошно Л. Цей незвичайний звичайний суфікс. *Урок української*. 2001. № 9. С. 37–38.
80. Яценко І.Т. Морфемний аналіз: Словник-довідник / За ред. Н.Ф. Клименко. Київ, 1980. Т. I 356 с.; 1981. Т. II. 352 с.
81. Яценко І.Т. Про подільність основи слова. *Українська мова і література в школі*. 1981. № 6. С. 15–23.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

1. Бібліотека Житомирського державного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://irbis.zu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe
2. Бібліотека українських підручників [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://pidruchniki.ws/>.
3. Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: [b. www.dnrb.gov.ua](http://www.dnrb.gov.ua).
4. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: режим доступу: <http://nbuv.gov.ua>
5. <http://uk.wikipedia.org/wiki>

Ключові слова: морфеміка, морфемікон, морфемологія, діахронічна морфеміка, синхронічна морфеміка, морфема, морф, аломорф, варіант морфемі, коренева морфема, вільний корінь, зв'язаний корінь, радиксоїд, первинний корінь, вторинний корінь, квазіморф, афікс, префікс, суфікс, афіксоїд, префіксоїд, суфіксоїд, інфікс, конфікс, інтерфікс, трансфікс, амбіфікс, постфікс, уніфікс, флексія, нульова флексія, основа слова, похідна і непохідна основа, субморф, опрощення, ускладнення, перерозклад, декореляція.

І. ПОНЯТТЯ ПРО МОРФЕМІКУ ТА МОРФЕМОЛОГІЮ

Розділ мовознавства, у якому вивчають морфемі, тривалий час не визнавали окремим і розглядали його при вивченні «Словотвору» або «Морфології» як допоміжну до них частину. Але з появою багатьох досліджень українських (Н. Клименко, Є. Карпіловська, К. Городенська, О. Безпояско, В. Горпинич, І. Ковалик та ін.) мовознавців із проблем морфемної структури слова назріла потреба виділити окремий розділ мовознавчої науки, предметом дослідження

якого були б морфемі (значущі частини слова), типи морфем, значення, функціонування морфем тощо. Тому зараз окремо виділяють морфеміку (рідше використовують термін морфемологія) як розділ мовознавства про значущі частини слова.

У більшості підручників та посібників розділ граматики, який вивчає значущі частини слова, називають морфемікою.

Морфеміка – учення про значущі (наділені значенням) частини слів у їх відношенні одна до одної й до слова загалом (у формальному й семантичному аспектах) (О. Волох).

Морфеміка – вчення про значущі частини слова (морфемі), тобто вчення про будову, структуру слова (С. Панцьо, Л. Вакарюк).

Морфеміка – розділ граматики, який вивчає морфемний склад слова, закономірності конструювання слів із певними правилами сполучуваності морфем (М. Плющ).

Морфеміка – розділ мовознавчої науки, що вивчає морфологічну будову слова (М. Жовтобрюх).

Морфеміка – розділ мовознавства, що вивчає будову слова, його внутрішню систему та структуру (О. Пономарів).

Морфеміка – розділ науки про мову, який вивчає морфемну структуру слова (В. Бойко, Л. Давиденко, М. Ілляшенко).

Морфеміка – морфемна підсистема мови, сукупність морфем, що виділяються в словах і використовуються в мові за певними правилами сполучуваності (Н. Клименко).

Морфеміка – 1) сукупність морфем мови; 2) розділ граматики, який вивчає поділ слова на морфемі, вичленування морфем у слові, аломорфію морфемі, межі аломорфії, перетворення на морфемних швах, спрощення, перерозклад, ідентифікацію морфем, їхню структурну, дистрибутивну, функціональну класифікацію. Морфеміка аналізує розподіл морфем, морфемний склад слова, описує закони конструювання морфем, структур слова, визначає допустимі в мові структури, їхні ознаки, правила оформлення семантичної та стилістичної сполучуваності морфем (Українська мова. Енциклопедія).

Але це призводить до сплутування морфеміки як мовного явища з морфемікою як розділом мовознавства. Тому доцільніше розрізняти ці два поняття.

Морфеміка (морфемікон) – це системно організована сукупність морфем і морфем мови, її морфемний устрій (В. Горпинич).

Учення про морфеміку, про системну сукупність морфів і морфем мови називаються **морфемологією**. Цей термін належить О. Моїсеєву. Отже, терміном морфеміка ми будемо називати сукупність усіх морфів і морфем мови, а терміном **морфемологія** – науку про морфемі та морфи (пор.: лексикологія, фразеологія, фонологія, морфонологія тощо).

Як уже зазначено, деякі мовознавці не виділяють морфемології як окремого розділу, а розглядають її як допоміжну частину дериватології (словотвору) чи морфології. Але є всі підстави вважати морфемологію самостійним розділом мовознавства, таким, як дериватологія чи морфологія. Підставою для цього є:

1. Наявність у структурі мови таких одиниць (морфем, морфів), які суттєво відрізняються від морфологічних, словотвірних і морфонологічних одиниць значенням, структурою та функцією.

2. Наявність самодостатнього об'єкта дослідження (морф, морфема).

3. Чітко окреслена наукова та практична проблематика.

4. Зібраний значний фактичний апарат.

5. Розвинений понятійно-термінологічний апарат.

6. Значні наукові результати в галузі морфемології.

7. Розроблена методика й апробовані методи морфемологічних досліджень.

Отже, **морфемологія** вивчає:

1) принципи виділення морфем;

2) морфемну варіантність (морфи та аломорфи);

3) види (типи) морфем за їх значенням, походженням, позицією в структурі слова, ступенем повторюваності, будовою та функцією (корінь, префікс, постфікс та ін.);

4) типи значень морфем (лексичне, граматичне, лексико-граматичне, словотвірне);

5) лінійні значеннєві одиниці (морфи, словоформи);

6) нелінійні значеннєві одиниці (основи слів, морфемі);

7) фонологічну будову морфем;

8) типологію морфем;

9) принципи виділення морфів та правила об'єднання їх у морфемі;

10) історичні зміни в морфемній структурі слова;

11) морфемну лексикографію.

Залежно від предмета дослідження виділяють морфемологію **діахронічну (історичну)** – учення про формально-семантичні зміни морфем та зміни в морфемній будові слів, які відбулися в процесі історичного розвитку, та морфемологію **синхронічну (сучасну)** – учення про морфемні та закономірності їх поєднання, морфемну будову слів мови на сучасному етапі її розвитку.

ЗВ'ЯЗОК МОРФЕМІКИ З ІНШИМИ РОЗДІЛАМИ МОВОЗНАВЧОЇ НАУКИ

Морфеміка як сукупність морфем тісно пов'язана з іншими одиницями мови – насамперед словотвірними, звуковими (фонетичними), лексичними та морфологічними.

Зв'язок **морфеміки зі словотворенням** полягає в тому, що:

- 1) морфи є продуктом, результатом і засобом словотворення;
- 2) твірні морфемні – носії словотвірного значення;
- 3) на основі службових (факультативних) морфем сформувалися деякі способи словотворення (суфіксальний, префіксальний та ін.).

Зв'язок морфеміки зі **звуковим складом мови** (фонетикою) полягає в тому, що:

- 1) звуки є будівельним матеріалом для морфем, тобто морфи складаються зі звуків;
- 2) значення морфем розрізняється за допомогою фонем (напр., якщо в суфіксі -ИН, який слугує для утворення осіб за національністю (*грузин, осетин*), змінити Н на Т (-ИТ), то формується інший морф – зі значенням особи за місцем проживання (*одесит*), -ИК – надає зменшено-пестливого відтінку в семантиці (*столик*).

Зв'язок із **лексикою** полягає в тому, що:

- 1) морфемні функціонують тільки в слові (*безмежний, пролісок, звечора, узголів'я*);
- 2) поява нової морфемні зумовлена формуванням нових лексем (напр., морф ОН зі значенням «штучне волокно» міг виділитися тільки в новоутворених словах на зразок *нейлон, капрон*);
- 3) значення морфем визначається лише в слові (наприклад, суфікси ЕЦ' (*великоборець, молодець*), ИЦ' (*робітниця, учениця*));
- 4) значення похідних слів формується за допомогою морфем (*учень – учениця, бандура – бандурист*).

Зв'язок морфеміки з **граматикою** в тому, що морфи – це:

1) носії граматичного (морфологічного) значення (наприклад, закінчення вказує на рід дієслова (*знав, знала, знало*), іменника (*вишня, степ, весло, сонце*), прикметника (*веселий, мудра, вранішнє*);

2) засоби вираження категоріального значення групи слів (наприклад, категорія чоловічого роду передається одними суфіксами (-ИК, -ОК, -ЕЦ': *столік, гайок, хлопець*), жіночого – іншими (-ИЦ', -К: *купальниця, секретарка*);

3) диференційні ознаки частин мови (напр., суфікси -ТЕЛЬ, -ІСТЬ, -СТВ – іменникові (*мислитель, мудрість, багатство*); -СЬК, -ЕНЬК, -УВАТ – прикметникові (*морський, гарненький, сивуватий*) та ін.

Отже, **морфемологія** – це розділ мовознавчої науки про системну сукупність морфем та морфів, а **морфеміка** – морфемний устрій мови.

II. МОРФЕМА ЯК МІНІМАЛЬНА ЗНАЧУЩА ЧАСТИНА В СТРУКТУРІ СЛОВА

Основні поняття морфеміки – морфема та морф. Термін морфема як узагальнене поняття кореня й афікса увів у 1881 р. І. Бодуен де Куртене. В українському мовознавстві вперше вжив його в 1907 р. Є. Тимченко (Морфема – двостороння одиниця, що має значення та матеріальне вираження і може варіюватися як у першому, так і в другому плані). Г. Брутен писав: «Морфемі – це русло, по якому тече могутній потік людської думки». П. Флоренський зазначав: «Слово можна вважати живим організмом, у якому фонема є кісткою, морфема – тілесною тканиною, а семема – душею».

Єдиного визначення морфемі немає.

Морфема – найменша значуща частина слова, яка виділяється в його структурі в результаті зіставлення цього слова з іншими словами, що мають такі ж морфемі (А. Кващук)

Морфема – це найменша неподільна значуща частина слова. Морфема виступає як носій певного лексичного чи граматичного значення і регулярно відтворюється в процесі мовлення відповідно до моделей, властивих певній мові, наприклад, *морський* має 3 морфемі: корінь *мор-*, який виділяється в спільнокореневих словах; суфікс *-ськ* – прикметниковий; закінчення *-ий* – прикметникове для твердої групи прикметників (М. Плющ)

Морфема – частина внутрішньої системи споріднених слів, яка виділяється під час їх зіставлення й виконує словотворчу або словозмінну функцію (О. Пономарів).

Морфема – мінімальна значуща частина слова (О. Волох), що має властивість відтворюватися і повторюватися (С. Панцьо, Л. Вакарюк).

Морфема – це узагальнений тип конкретних різновидів морфем (В. Бойко, Л. Давиденко, М. Ілляшенко).

Морфема – це мінімальна узагальнювальна нелінійна значеннева одиниця, яка реалізується в морфемах (В. Горпинич).

Морфема (від грец. *μορφή* – форма, вигляд) – елементарна, мінімальна одиниця мови, формально неподільна в межах одного слова, але подільна за семантикою. Морфема існує тільки в складі слова і є його найменшим компонентом, який наділений значенням і не має синтаксичної автономності (Українська мова. Енциклопедія). Морфема – родове поняття, що охоплює такі видові поняття, як *корінь, префікс, суфікс, конфікс, інтерфікс, постфікс, флексія*. Інвентар морфем – понад 500 афіксів і близько 17 000 коренів.

Характерними особливостями всіх різновидів морфем є їхня відтворюваність і повторюваність у мові. Морфема – готовий засіб, що відтворюється значенням і формою як цілісна одиниця в необхідних умовах. Морфему з тим самим значенням можна виділити щонайменше у двох словах. Їй притаманні денотативне структурне, конфігуративне, стилістичне, експресивне, класифікаційне, диференційне значення. *Денотативне* значення вказує на належність предмета до певної категорії предметів, явищ, відношень об'єктів дійсності (воно притаманне кореням із їхнім реально-предметним значенням), *конфігуративне* – на здатність одного елемента сполучатися з іншим, перебувати в певному морфемному оточенні; *стилістичне* – на використання морфем в різних стилях мови; *експресивне* – на здатність передавати позитивні (*голуб-оньк-а*) чи негативні (*нож-ищ-е*) емоції; *структурне* значення виявляється в певних схемах поєднання морфем (напр., у словотвірних моделях); *класифікаційне* – виражається показниками відмін, дієвідмін, словотворчих розрядів слів; *диференційне* – розмежовує семантично протилежні слова (*екс-портувати* – *ім-портувати*).

Позиція морфем може бути різною. Ядерну (центральною) позицію посідає корінь, ліворуч від нього розміщується префікс, праворуч – суфікс; флексія закінчує слово; постфікс стоїть після закінчення чи іншого суфікса.

Морфеми (корені, афікси) можуть мати різну активність – здатність брати участь у творенні нових слів або граматичних форм. Активність кореня – це можливість морфеми поєднуватися з великою кількістю інших коренів або афіксів у складних словах. Найнижча вона в коренів, що не утворюють похідних і не мають афіксів (*браво*) або сполучаються тільки зі словозмінними морфемами (*алігатор, антилоп-а, азалій-а, бабуїн, беркут, буклет, гну, івасі, кімоно, петуній-а*). У деяких коренів активність вимірюється двома-трьома морфемами (*крокодил-Ø, крокодил-ів, крокодил-яч-ий, мензурк-а, мензурк-ов-ий*), в інших – кількома десятками (*білий, писати, читати*) і значно більшою кількістю (*брати, вода, ліс, нести*).

Отже, основна особливість морфеми – наявність значення, здатність відтворюватися (повторюватися) в мові.

МОРФИ ЯК ВАРІАНТИ ОДНІЄЇ Й ТІЄЇ САМОЇ МОРФЕМИ

Термін морф запропонував у 1947 р. Ч. Хоккет. Єдиного визначення морфа не існує.

Морф – конкретний вияв морфеми, найменша значуща частина, що виділяється в складі певної конкретної словоформи слова, це варіант морфеми (А. Грищенко, М. Плющ).

Морф – це варіант морфеми як лексико-структурного інваріанта, це реалізована в слові морфема (О. Пономарів).

Морф – це мінімальна частина словоформи, сегмент, що характеризується єдністю плану значення (змісту) та плану його вираження (форми). Це найменша значуща частина словоформи (слова) або тексту (В. Горпинич).

Морфи – це конкретні представники морфеми, які виявляються під час поділу слова на значущі частини (наприклад, у словоформах *гонити, перегін, ганяти, знати, жену* коренева морфема виявляється в морфах **гон, гін, ган', гн, жен** (В. Бойко, Л. Давиденко, М. Ілляшенко).

Морф – це звук або неперервана послідовність звуків, які сприймаються як різновид вияву певної морфеми. Це конкретний репрезентант морфеми в конкретному слові (С. Панцьо, Л. Вакарюк).

Морфема в різних словах і словоформах може видозмінюватися за складом фонем (*друг, друже, друзі, подруга, дружити*). Такі

видозміни називаються морфами. **Морф** – це морфема в реальному мовленні, у конкретному слові або словоформі (О. Волох).

Морф (грец. *μορφή* – вигляд, форма) – конкретний лінійний представник морфеми як узагальненої одиниці мови, один із формальних її різновидів, що встановлюється в процесі поділу текстового слова. Морф – найкоротший мінімальний відрізок словоформи, наділений самостійним значенням (Українська мова. Енциклопедія). Розрізняють морфи кореневі та афіксальні. Кореневий морф обов'язковий у кожній словоформі, він є носієм основного лексичного значення слова.

Найсуттєвіша ознака морфа – наявність у звуковому сегменті значення. Цим він відрізняється від звука й складу, хоча формально морф може збігатися з ними. Але в словоформах можуть існувати й такі сегменти, яким не притаманне значення у звичайному розумінні цього терміна. До них належать: сполучні О, Е в складних словах (інтерфікси) (*водОвоз, землЕтрус*); «прокладки» між морфами в словах на зразок *шосеЙний, релеЙний, кіноШник*; нарощення ЕР, ЕС (*матЕРі, чудЕСа*); унікальні частини слова (*дітвОРа, рукАВа*). Їх називають асемантичними елементами або **структемами**. У словоформі може бути від 1 до 12 морфів (*за, під, березовий, прибережний, познаходити, істсотсімдесятиртьохмільйонноперший*). Типовим явищем для української мови є наявність 1–4 морфів (*там, тиша, вечірній, ранковий*).

Морфема й морфи перебувають у постійному зв'язку, у постійній взаємодії. В. Горпинич зазначає, що коренева морфема в словах *рука, руці, ручний* реалізується в морфах **руч, руц', рук**; суфіксальна морфема в словах *свисток, свистка* реалізується у морфах **-ок і -к** тощо. Можна говорити, що морфема складається з морфів, а морфи є компонентами морфеми. Поєднання морфів утворює словоформу. Вона в тексті є представником слова, так само й морф у словоформі є представником морфеми слова (напр., **ног, н'іг, н'іж, ноз'** у словоформах *нога, ніг, ніжка, нозі* об'єднуються в кореневу морфему (тобто всі ці словоформи мають ту саму кореневу морфему), яка в тексті реалізується чотирма морфами **ног, ніг, н'іж, ноз'**).

У процесі вивчення співвідношення морфеми та морфа варто згадати співвідношення понять фонема та звук, слово й лексико-семантичний варіант. Так, як фонема реалізується у звукові, а слово виступає як набір граматичних форм або як набір своїх лексико-семантичних варіантів, так і морфема – це абстрактна одиниця,

інваріант, який може реалізуватися в конкретних виявах – морфах (наприклад, коренева морфема *берег-* реалізується в морфах *берег-*, *береж-*, *берез'-*). Морфемі можуть мати кілька морфів залежно від форми слова чи появи його нового лексичного значення.

Отже, морфему вважають одиницею мови, а морф – одиницею мовлення.

У слові морфемі розташовуються в певній послідовності, утворюючи ланцюжок морфем. Зокрема, суфікси об'єднуються в сталі комплекси, переставлення елементів у яких не допускається: - **есеньк** (*біл-есеньк-ий*), -**ісіньк**-(*чорн-ісіньк-ий*).

Отже, слова мають певний морфемний склад – сукупність морфем, послідовність яких визначають певні правила сполучуваності класів морфем. Морфемна структура слова – це закономірна єдність взаємопов'язаних складових частин, розташованих у певній послідовності відповідно до їхньої ролі в організації слова як цілісної одиниці лексичного та граматичного рівнів мови.

ПОНЯТТЯ АЛОМОРФА. ВАРІАНТИ МОРФЕМИ

Оскільки морфема в мовленні в різних словах може бути представлена декількома морфами, виникає питання про тотожність морфем. Як відбувається об'єднання морфів у морфему? В одну морфему можуть об'єднуватися морфи двох типів – аломорфи й варіанти морфем.

Аломорф (аломорфа) – це морф певної морфемі, що зазнав фонетичної модифікації, зумовленої звуковим складом сусідніх морфем або формальною будовою слова. Наприклад, префікс *з-* може виступати у варіантах *з-*, *зі-*, *с-*, *із-*; корінь **род** – у варіантах **род**, **рід** (М. Плющ, А. Грищенко).

Аломорфи – це морфи, тотожні за значенням, спільні за походженням, але різні за фонемним складом (В. Бойко, Л. Давиденко, М. Ілляшенко).

Аломорфи – це морфи певної морфемі, що зазнали фонетичної модифікації, зумовленої граматичною позицією у слові (С. Панцьо, Л. Вакарюк).

Аломорф (від грец. *ἄλλος* – інший і морф) – морф певної (кореневої, префіксальної, суфіксальної, флексійної) морфемі, зовнішня несхожість якого порівняно з іншими морфами тієї самої

морфеми зумовлена фонемним складом сусідніх морфів й, отже, тільки його позицією в слові (Українська мова. Енциклопедія).

Аломорфи розпізнають за такими ознаками:

1) мають тотожне значення (наприклад, префіксальні аломорфи **з-**, **зі-**, **із-**, **с-** зі спільним значенням «рух із поверхні чого-небудь»: *злетіти, зіскочити, ізнятися, спитати*);

2) характеризуються формальними відмінностями, тобто відрізняються фонетичним оформленням (наприклад, кореневі алоформи **нес-**, **нош-**, **нос-** (*нести, ношу, носити*), **вез-**, **вож-**, **воз-** (*везти, вожу, возити*));

3) ці формальні відмінності зумовлені граматичною (морфологічною) позицією в слові: розташовані **до** або **після** певного класу одиниць (наприклад, перед суфіксом **-ти** не може бути кореня **вез-**, **нос-**, а перед **-ити** не може бути нічого іншого, крім **нос-**, **вез-** (*нести, везти, носити, возити*));

4) не можуть замінюватися в одній граматичній позиції.

Аломорфія коренів та службових афіксальних морфем, тобто їхня здатність виступати у вигляді різних аломорфів, має низку схожих і відмінних рис. Понад половина коренів характеризується аломорфією. Ряди аломорфів налічують від двох (*бик/бич, воск/воц, мок/моч*) до восьми (*йм/йом/єм/ім/нім/йня/ня*) членів: *виймати, підйом, приємний, виїмка, знімати, прийняти, зняти*. Довгі ряди аломорфів властиві переважно давнім кореням: *бред/брід/брод/бродж, вер/верт/верч/ворот/ворот', лег/леж/ліг/лог/ляг/ляж, мог/міг/мож/міч/моц*. У службових морфем аломорфія обмежується короткими рядами з двох-трьох аломорфів: **ач/ац** – *читач, читацький*, **ак/ач/ац** – *дивак, дивачка, дивацтво*.

Отже, **аломорф** – це такий морф (конкретний вияв морфеми), що зазнав певних фонетичних змін, які можна пояснити тими фонетичними законами, котрі діють у мові.

Другим типом морфів, які об'єднуються в одну морфему, є **варіанти морфем**.

Варіанти морфеми – морфи однієї морфеми, які ототожнюються за дериваційним значенням, мають однакову позицію в сполученнях з іншими морфемами, можуть бути еквівалентними або протиставленими стилістично (О. Селіванова). Ті морфи, які в складі словоформи можуть вільно замінювати один одного в тій самій позиції без зміни значення, називають **варіантами морфеми** (В. Горпинич).

Наприклад, *чорнява – чорнявая, співа – співає, тонесенький – тонюсінський, ті – тії, добре – добреє, широкі – широкії*.

Л. Вакарюк, С. Панцьо виділяють такі ознаки варіантів морфем:

1) тотожні за своїм значенням (наприклад, закінчення **-у / -ові** мають значення давального (місцевого) відмінка іменників чоловічого роду (*батьку – батькові, діду – дідові*), **-ому / -ім** – давального (місцевого) відмінка прикметників чоловічого та середнього роду (*на доброму – на добрім, на синьому – на синім*), **-и / -ох** – родового відмінка числівників (*шести – шістьох, тридцяти – тридцятьох*);

2) мають різне фонетичне оформлення, тобто різні за формою вираження (префікси **від- / од-** (*відписати – одписати, відробити – одробити*);

3) розташовані в однаковій граматичній позиції (напр., закінчення **-е / -еє** (*веселе, веселеє*), **-а / -ая** (*гарна, гарная*);

4) можуть взаємозамінюватися, не змінюючи значення слова (*на першому, на першій; висока, високая*).

Варіанти бувають:

– **повні** (вільно замінюють один одного): суфікси **-есеньк-, -ісіньк-** (*тонесенький, тонісінський*); закінчення **-а, -ая** (*зелена, зеленая*) тощо;
– **часткові** (в одних позиціях взаємозамінюються, в інших – ні): постфікси **-ся, -сь** (*купаюсь, купаюся, але купаєшся; умиваюсь, умиваюся, але умиваються*).

Серед варіантів морфем наявні флексії (*сину – синові, сльозами – слізьми, бабусю – бабусе, п'яти – п'ятьох, на тому – на тім*), суфікси (*грубіший – грубіший, здоровий – здоровіший*).

Не варто ототожнювати поняття аломорф і варіант морфеми, оскільки вони мають суттєву відмінність, яка не дає підстав їх об'єднувати: **аломорфи не можуть** взаємозамінюватися, а взаємовиключають, взаємовиштовхують один одного, а **варіанти можуть** замінюватися один іншим. Отже, й аломорфи, і варіанти морфем – варіативні вияви морфеми.

III. КЛАСИФІКАЦІЯ МОРФЕМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Усю сукупність морфем української мови класифікують за значенням, місцем (позицією) у слові, функцією, способом вираження, структурою, ступенем повторюваності, за походженням тощо.

За характером значення, оскільки морфема – найменша значуща частина слова, виділяють:

1) кореневі морфеми (корінь);

2) афіксальні морфеми, афікси (префікс, суфікс, постфікс, інтерфікс, інфікс, конфікс, флексія). **Афікс** (лат. *affixus* – прикріплений) – службова морфема, наділена номінативним, вираженим у поєднанні з коренем, значенням або синтаксичними значеннями. Афікси мають тільки додаткове лексичне або граматичне значення, яке вони реалізують, приєднуючись до кореня, щодо якого посідають у слові пре- або постпозицію (Українська мова. Енциклопедія.).

З огляду на характер значень морфеми можуть виражати три типи значень:

1. **Предметне** (речовинне, понятійне). Носієм цієї семантики є основна морфема – корінь (наприклад, у слові *синій* корінь виражає тільки загальне значення кольору, а більш конкретного набуває в поєднанні з афіксами: *синій, синіти, синь, синява, посинілий, підсинений, засинівши, синьо*).

2. **Дериваційне (словотвірне)**. Носії цього значення – префікси та суфікси, конфікси, постфікси, які є словотворчими засобами (*придорожній, міжбрівний, прадід, ультразвук*).

3. **Релятивне** значення виражає флексія (наприклад, флексія *-ий* свідчить про прикметник чоловічого роду в називному відмінку однини: *веселий, мудрий, добрий*).

За місцем у слові щодо кореня афікси поділяють на:

1) префіксальні (препозитивні, передкореневі, лівосторонні) – стоять у препозиції до кореня (префікси);

2) постфіксальні (постпозитивні, післякореневі, правосторонні) – стоять у постпозиції до кореня (суфікси, флексії, постфікси).

За функцією морфеми поділяють на:

1) **основні, центральні (обов'язкові)** – корінь. До обов'язкових належить корінь слова – носій лексичного значення. Функція кореня – виражати найзагальніше значення й бути базою для творення інших слів;

2) **службові (факультативні)**, які поділяють на *словозмінні* (флексії), *формотворчі* (префікси, суфікси, постфікси) та *словотворчі*, тобто *дериваційні* (префікси, суфікси, конфікси, постфікси). Факультативні морфеми – це афікси, службові морфеми, які виражають граматичне або словотвірне значення. Слово може

існувати без факультативних морфем, але без кореня в українській мові слів немає.

За функцією афікси поділяють на:

1) **словотворчі** – мають здатність творити нове слово, є словотворчими засобами. Словотворчі афікси, впливаючи на лексичне значення слова, сприяють формально-семантичній організації системи мови, їх у кілька десятків разів більше, ніж граматичних, оскільки багато з них поєднуються з тими самими граматичними афіксами, що оформляють словозмінні парадигми слів: **-ач, -ент, -ер, -ик, -ор, -уч, -яр** (усі похідні іменники з ними утворюють другу відміну).

До словотворчих належать:

– суфікси іменників: **-АР, -АЧ, -НИК, -ИК, -ІСТЬ, -В-А, -СТВ-** та інші (*писар, орач, візник, радість, мишва, братство*);

– суфікси прикметників: **-СЬК, -АТ, -АСТ, -ЕВ, -ОВ, -ИСТ, -Н** та інші (*братський, студентський, крилатий, головатий, сріблястий, білястий, рожевий, бузковий, терновий, іскристий, цінний*);

– префікси дієслів: **В-, ВИ-, ДО-, ЗА-, ВІД-, НАД-, ПІД-, ПЕРЕ-, РОЗ-** та інші (*входити, виростити, добігти, заборонити, перебрати, віддавати, надписати, підробити, розчистити*);

– постфікси займенників та прислівників: **БУДЬ-, -НЕБУДЬ, -СЬ** та інші (*як-небудь, хтось, чого-небудь, дець*);

2) **граматичні (словозмінні)** – це морфемі, що утворюють синтаксичні форми слів і змінюють їхнє граматичне значення. Граматичні афікси – показник частин мови та граматичних форм, властиві окремим словоформам, а не словам загалом. Саме тому флексії розглядають як комплексну (парадигматичну) афіксальну морфему, що входить до певної системи однорідних морфем, які формують граматичну парадигму слова, її називають ще синтаксичною морфемою, оскільки вона має релятивний характер. Граматичні афікси поділяють на:

а) **формотворчі** – ті, що утворюють несинтаксичні форми. Це переважно суфікси й зрідка префікси, які мають здатність утворювати нові граматичні форми тих самих граматично змінюваних слів. Формотворчі морфемі – афіксальні морфемі, що служать для творення форм одного слова в межах однієї парадигми (О. Селіванова). До них належать:

– флексії (*вода, води, воді, водою; веселий, веселого, веселому; інша, іншої, іншій; два, двох, двом, двома, іду, ідеши, ідуть; зношений, зношеного, зношеному, зношеним*);

– суфікси і префікси вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників і прислівників -Ш, -ШШ, НАЙ-, ЯКНАЙ-, ЩОНАЙ- (*глибший, веселіший, найкращий, якнаймудріший, щонайстаріший, раніше, найпізніше*);

– суфікси дієприкметників минулого часу -Л, -Н, -ЕН, -Т (*позеленілий, змарнілий, скошений, зроблена, зжате, зшитий*);

– суфікси дієприслівників -УЧИ, -ЮЧИ, -АЧИ, -ЯЧИ, -ШИ, -ВШИ (*пишучи, знаючи, лежачи, стоячи, змігши, зробивши*);

– суфікси інфінітива -ТИ, -ТЬ (*писати, знати, ходити, читати*);

– суфікси минулого часу дієслів -В, -Л (*ходив, знала, вийшло, змогли, здійснили*);

– суфікси для утворення видових форм дієслова -НУ, -УВА (*відвідувати, крикнути*);

– більшість мовознавців до формотворчих відносить зменшено-пестливі -К-, -ИК, -ОК, -ИЧОК, -ЕСЕНЬК-, -ЕСЕНЬК-, ІСІНЬК-, -ЮСІНЬК та ін. (*гарнесенький, тонюсінький, столичок, гайок, ніжка*) і згрубілі суфікси -ИЩ-, -ЕЗН-, -ЕНН- та інші (*ручище, здоровенний, глибочезний*);

– прикметникові та прислівникові суфікси безвідносної міри якості -УВАТ (-ЮВАТ): (*сивуватий, білуватий, темнувато, страшнувато*);

– прикметникові та прислівникові префікси збільшеної міри вияву ознаки ПРЕ-, ПРА- (*премудрий, предобрий, прерано, прадавній*);

– дієслівні постфікси -СЯ, -СЬ (*взуватися, одягатись*).

Часто формотворчі афікси (префікси, суфікси) використовують у поезіях зі стилістичною метою:

Найогидніші очі порожні,
Найгрізніше мовчить гроза,
Найнікчемніші дурні вельможні,
Найпідліша брехлива сльоза.
Найпрекрасніша мати щаслива,
Найсолодші кохані вуста,
Найчистіша душа незрадлива,
Найскладніша людина проста.
Але правди в брехні не розмішуй,
Не ганьби все підряд без пуття,

*Бо на світі той наймудріший,
Хто найдужче любить життя.*

В. Симоненко.

*Навіть вдови – і ті
веселіші, живіші.
Навіть вбивць і злодюг
покидає страх.
Я ж не можу без тебе
ні менше ні більше
Ти зробив з мого серця*

посмертний прах.

М. Матіос.

б) *словозмінні* – це флексії (закінчення), що виражають відношення слова до інших слів у словосполученні й реченні. Флексії мають три основні ознаки: змінний характер; здатність утворювати словоформи; функція зв'язку слів у реченні (*весняний день, весняна повінь, весняне сонце*).

Відмінність між словотворчими та формотворчими афіксами полягає в тому, що перші утворюють слова з новим лексичним значенням, а другі слугують для утворення граматичних форм слова. Як зазначає О. Волох, афікси бувають словотворчими елементами лише тоді, коли виступають носіями словотвірних (дериваційних) значень.

За семантичною функцією морфемі поділяють на:

1) **лексико-поняттєві** (корінь): *сніг, сніговий, сніжинка, підсніжник; степ, степовий, степовик, степовичка, по-степовому;*

2) **словотворчі** (суфікси, префікси, постфікси): *заручитися, переказати, відпрацювати, десь, казковий, гостинний, прмова;*

3) **формотворчі** (деякі суфікси й префікси): *наймудріший, якнайсильніший, знесилівши, змагаючись, скошений, читала;*

4) **словозмінні** (флексії): *народ, народу, народом, народи, народів.*

Деякі афікси (постфікс -СЯ) можуть бути й словотворчими, і формотворчими (*сміх – посміхатися, умивати – умиватися*).

За наявністю / відсутністю звукового показника (за способом вираження) афікси (морфемі) бувають:

1) **субстанційні** – виражені фонемно (*родоводу, народом, весна, року, прекрасний, широка, інший, четвертий, зомлілий, змогли*);

2) **нульові** – не виражені фонемно (*родовід, народ, весен, рік*). Нульова морфема – службова морфема, що не має ні звукового, ні графічного вигляду, однак наявна в слові та встановлюється на підставі аналогії з граматичними формами слова й одноструктурними словами, у яких вона існує в матеріальному вигляді. До нульових морфем відносять переважно флексії, суфікси, іноді префікси. Уперше такі морфемі під назвою фіктивні були описані в давньоіндійській граматиці «Аштадхьяя» Паніні (IV ст. до н.е.) (О. Селіванова). Термін нульова морфема вперше використав І. Бодуен де Куртене. **Нульова морфема** – це морфема, здебільшого суфікс, яка виконує роль невираженого показника граматичного або

словотвірного значення, що в інших випадках передається вираженими за допомогою звука чи сполучення звуків суфіксальними морфемами. Умовно її зображують символом Ø.

Афікси в словах повторюються з різною частотою (тут ми не говоримо про корені, оскільки слів без кореня немає). Одні трапляються у великій кількості слів, інші – лише в кількох словах. Тому за ступенем повторюваності афікси поділяють на:

1) **регулярні (активні)**, які повторюються у великих групах слів, тобто мають великий ступінь повторюваності (Л. Вакарюк, С. Панцьо); які постійно вживаються в більш-менш великій кількості слів одного лексико-граматичного розряду (В. Горпинич); морфеми, що відтворюються в складі різних слів (О. Селіванова). Наприклад, до регулярних належить префікс **НЕ-**, який уживається в 3000 слів зі значенням заперечення (*нероба, недобрий, нерано*); **БЕЗ-** – у 750 іменниках та прикметниках (*бездарність, безмежний*), суфікс **-Б(А)** – у 60 віддієслівних іменниках зі значенням опредмеченої дії (*сівба, боротьба*), суфікс **-АНК(А)** в назвах осіб жіночої статі і в назвах конкретних предметів (*галичанка, львів'янка, землянка*), префікс **ПЕРЕ-** зі значенням «знову, понад норму» (*перечитати, переробити*), суфікси **-ТЕЛЬ** і **-К-** зі значенням особи за дією (*учитель*) та на позначення осіб жіночої статі (*акторка, студентка*) і багато інших;

2) **нерегулярні (пасивні)** – афіксальні морфеми, які використовуються лише в одному (рідше – у двох) слові, тобто мають нульовий ступінь повторюваності (Л. Вакарюк, С. Панцьо); поодинокі афікси, які трапляються спорадично, рідко, виділяються в одному-трьох словах і не відтворюють модель (В. Горпинич). До них можна віднести суфікси **-ОВ** (*любов*), **-ОН** (*капрон, нейлон*), **-УС** (*глобус*), **-УХ(А)** (*свекруха*), **-АВ** (*рукав*), **-АД'(А)** (*попадя*), **-ТАШ** (*патронташ*), **-АМТ** (*поштамт*), **-ЕС** (*поетеса, стюардеса*), **-ОК** (*завулок, провулок*) та ін.

Отже, регулярні афікси функціонують у великій кількості слів, нерегулярні – в одному – трьох словах. Така низька частотність використання дає підстави назвати їх унікальними морфемами, тобто уніфіксами.

Унікальна морфема (уніфікс) – нерегулярна морфема, що вживається лише в одному слові певної мови через вихід з ужитку твірних слів, контамінацію основ у складних словах, запозичення й подальше ускладнення основи (О. Селіванова).

Уніфікс (від лат. *unus* – один і *fixus* – прикріплений) – різновид одиничних зв'язаних морфем, подібних до афіксів. Уніфікси, які не мають синонімів серед звичайних, регулярних афіксів, називають фразеологічними: *пошт-амт*. Є уніфікси префіксальні та суфіксальні: *пер-гідр-оль*, *юр-ис-пруденцій-а*, *яч-мін* (Українська мова. Енциклопедія).

Отже, **уніфікс** – це афікс, який трапляється в одному слові, тобто має нульовий ступінь повторюваності (Л. Вакарюк, С. Панцьо).

Нерегулярні афікси поділяють на **перспективні** і **неперспективні**.

Перспективні – це новоутворені афікси, які за певних умов можуть розширити свої словотвірні можливості, збільшити кількість утворених слів і стати регулярними. Напр., первісно нерегулярні нові суфікси (суфіксоїди) **-ДРОМ**, **-ТЕК-** зараз стали регулярними й постійно утворюють нові слова: *іподром*, *велодром*, *мотодром*, *космодром*, *ракетодром*, *фільмотека*, *фонотека*, *ігротека*, *дискотека*.

Неперспективні – це афікси, які є вже архаїзмами, раритетними й тому не мають можливості активізуватися в ужитку.

Регулярні афікси неоднорідні за словотвірними властивостями. Одні з них використовують для утворення нових слів, інші – ні. Тому за **продуктивністю, частотою функціонування, використання в ролі словотворчих засобів** афікси бувають:

1) **продуктивні** – за їх допомогою активно утворюються нові слова і форми слів (В. Виноградов); здатні брати активну участь у творенні нових слів (Л. Вакарюк, С. Панцьо). До них належать префікси **ПРИ-** (*припливти*, *прискакати*, *приходити*), **ЗА-** (*заговорити*, *заносити*), суфікси **-АН(И)** (*кияни*, *краяни*), **-ЕЦЬ** (*запорожець*, *динамівець*, *житомирець*), **-СЬК-** (*київський*, *полтавський*), **-ИСТ (-ІСТ)** (*піаніст*, *домрист*, *гітарист*) та ін.;

2) **непродуктивні** – за допомогою таких афіксів зараз не утворюються нові слова та форми (В. Виноградов). До них належать суфікси **-ИН(И)** (*заручини*, *оглядини*, *хрестини*), **-УХ** зі значенням конкретного предмета (*лопух*, *кожух*), **-АК** (*вожак*), **-ЕВ** (*королева*), префікси **ПА-** (*пасинок*), **ПРА-** (*прадід*) та деякі інші. Проте з розвитком мови одні афікси з непродуктивних можуть перетворюватися на продуктивні і навпаки. Зокрема, у минулому був досить продуктивним суфікс **-ИН(И)** (*змовини*, *домовини*, *зговорини*, *заручини*, *роковини*, *оглядини*, *печоглядини*, *злюбини*, *калачини*, *потрусини* та ін.), але зараз він утратив продуктивність; навпаки,

суфікс **-АЖ** зі значенням «корм» спочатку існував тільки в слові *фураж* і був непродуктивним, потім утворилося слово *сінаж*, одночасно перетворивши суфікс на продуктивний; зараз за допомогою цього суфікса (правда, зі зміною значення) утворюються нові слова (*вітраж, арбітраж*). Як зауважують Л. Вакарюк та С. Панцьо, продуктивні афікси ще називають «живими», а непродуктивні – «мертвими». Проте О. Волох вважає, що за участю у творенні слів афікси поділяються на **живі** й **мертві** та що мертві афікси виділяються в слові за допомогою етимологічного аналізу (суфікс **-Р** у словах *старий, дар, жир*), а живі поділяє на:

1) непродуктивні (виділяються у слові, але не утворюють нових слів: префікси **ПРА-**, **УЗ-** (*прадід, узлісся*), суфікси **-УХ**, **-АД'** (*пастух, попада*));

2) продуктивні (утворюють нові слова й легко виділяються в слові: префікси **ПРИ-**, **ДО-** (*приїхати, присмак, доробити, доскакати*), суфікси **-СЬК-**, **-ИСТ**, **-Н-** (*морський, гірський, залізний, плинний, бандурист, пародист, гітарист*).

За структурою виділяють афікси:

1) **однофонемні** – афікси, які складаються з однієї вокалічної чи консонантної фонемі (наприклад, префікси **з-** (*звикати*), **о-** (*описати*), **в-** (*вказати*) тощо; суфікси **-а-** (*казати*), **-и-** (*ліпити*), **-н-** (*цінний*) та інші);

2) **поліфонемні** – афікси, які складаються з двох і більше фонем; їх поділяють на:

а) **змішані** – афікси, які складаються з різних комбінацій голосних та приголосних (наприклад, префікси **пре-** (*премудрий*), **при-** (*пришвидшити*), **роз-** (*розводити*) тощо; суфікси **-ин** (*зернина*), **-тель** (*учитель*), **-ар** (*кобзар*) та інші);

б) **консонантні** – афікси, які складаються з кількох приголосних (наприклад, суфікси **-ств-** (*братство*), **-ськ-** (*гуцульський*) та інші).

За формою афікси бувають:

1) **прості** – афікси, що не поділяються на частини, які б виступали носіями певного значення, тобто це первинні афікси (напр., префікси **з-** (*зносити*), **по-** (*подумати*), **в-** (*внести*) та інші; суфікси **-к-** (*ніжка*), **-ин-** (*волосина*) та ін.;

2) **складні** – афікси, які утворилися шляхом злиття, поєднання кількох морфем в одну, тобто це афікси, які можна поділити на окремі морфемі (наприклад, префікси **зне-** (*знеболений*), **недо-** (*недоварений*) та інші; суфікси **-анин** (*львів'янин*), **-ник** (*робітник*)

тощо, хоча питання про складні суфікси та префікси досі остаточно не розв'язане в лінгвістиці;

3) **складені** – афікси, які мають у своєму складі дві дистантно розташовані частини, тобто до них можна віднести конфікси (наприклад, **су-** ... **-ок** (*суглинок*), **уз-** ...**-й-** (*узгір'я*), **су-** ... **-иц-** (*сукровиця*) та ін.

За походженням морфеми поділяють на:

1) **питомі, споконвічні**, які перейшли до нас з інших епох (праіндоевропейської, праслов'янської, києворуської). Наприклад, питомими є праслов'янські суфікси **-Б(А)** (*ганьба*), **-ИК** (*грішник*), **-ИН(А)** (*квасолина*), **-ИЦ** (*селище, вогнище*), префікси **СУ-** (*суглинок*), **БЕЗ-** (*безнадія*), **ПЕРЕ-** (*переходити*) та багато інших;

2) **запозичені** з інших мов: суфікси **-АТ** (*ректорат, деканат, директорат*), **-УР(А)** (*агентура, прокуратура*), **-АНТ** (*дипломант, формант*), префікси **АНТИ-** (*антинауковий, антидержавний*), **ДИС-** (*диспалаталізація, диспропорція*), **АРХІ-** (*архіскладний, архіважливий*) та ін. Запозиченими можуть бути корені, префікси, суфікси, але немає запозичених закінчень.

За ступенем подібності семантики афікси бувають:

1) **синонімічні** – мають різний звуковий склад, але збігаються своїм основним значенням і функціями (Л. Вакарюк, С. Панцьо), тобто їхнє лексико-граматичне значення тотожне. Синонімічними можуть бути як корені, так і суфікси та префікси. Наприклад, корені **СТАР-** і **ДАВН-** (*старий – давній*), **МОЛОД-** і **ЮН-** (*молодий – юний*), **ГАРН-** і **КРАС-** (*гарний – красивий*), суфікси **-ЕЦЬ** і **-ЧАНИН** (*полтавець – полтавчанин*), **-АР** та **-ІСТ** (*арф'яр – арфіст*); префікси **ЗА-** і **ВІД-** (*занести – віднести*), **АНТИ-** і **ПРОТИ-** (*антидія – протидія*), **БЕЗ-** і **НЕ-** (*безграмотний – неграмотний*); **ПЕРЕ-** і **С-** (*перекопати – скопати*); суфікси **-ИХ** та **-ИЦ** (*вовчиха – вовчиця, ведмедиха – ведмедиця*), **-ЕЦЬ**, **-АНИН**, **-ИН**, **-АК**, **-ОК**, **-УЗ** (*іспанець, грузин, єгиптянин, поляк, турок, француз*);

2) **антонімічні** – протилежні за значенням. Найчастіше антонімічними можуть бути префікси: **ПРИ-** і **ВІД-** (*прилетіти – відлетіти*), **ЗА-** і **ВИ-** (*зайти – вийти*), **С-** і **РОЗ-** (*сплести – розплести*), **В-** і **ВИ-** (*в'їхати – виїхати*), суфікси **-ЕНЬК-** і **-ИЦ(Е)** (*рученька – ручище*) та ін.

За обсягом семантики афікси бувають:

1) **однозначні** – мають тільки одне значення. Наприклад, префікс **НЕ-** має значення заперечення (*недобрий, нерано*), **БЕЗ-** – відсутність

чогось (*безхліб'я, безвусий*), суфікс **-СТВ** – значення збірності (*багатство, студентство*) та ін.;

2) **багатозначні** – мають кілька значень. Таких морфем у мові найбільше. Наприклад, суфікс **-ИЩ(Е)** може використовуватися на позначення згрубілості (*ручище, ножище*) та збільшеності (*морозище, вітрище*); **-Б(А)** функціонує зі значенням «опредмечена дія» та «стан» (*просьба, боротьба – журба, ганьба*); суфікс **-НИК** може означати особу за якоюсь ознакою (*двірник*), предмет (*сирник*), абстрактне поняття (*чинник*), мати зменшено-пестливе значення (*вогник*); суфікс **-ЕЦЬ** може надавати слову агентивного значення (*жнець, швець*), атрибутивного (*мудрець, щасливець*), національного й територіального (*українець, житомирць*), ідеологічного (*ющенківць, атовць*), соціального (*службовець*), виступати в назвах знаряддя (*різець*) та конкретних предметів (*холодець*); префікс **ВИ-** може означати завершення дії (*вирости, виконати*), спрямування дії (*виганяти, вилітати*), наслідок дії (*вишукати, вибігати*); **ПЕРЕ-** – пересування з одного місця на інше (*пересісти*), зробити щось заново чи інакше (*переробити*), зробити вказану дію з небажаною надмірно великою інтенсивністю (*пересолити*), протяжність названої дії в часі (*перезимувати*) та ін.

Із багатозначними схожі омонімічні морфеми, але відрізняються тим, що вони тотожні у звуковому відношенні, проте мають різні (не пов'язані між собою) значення. Наприклад, суфікс **-К-** може мати зменшено-пестливе значення (*ніжка, голівка*) та **-К-** на позначення особи жіночої статі (*друкар – друкарка*), суфікс **-ИН** використовується зі значенням «одичність (сингулятивність)» (*намистина, квасоліна, горошина, перліна*), «присвійність (посесивність)» (*Оксанин, бабусин*), національність (*грузин, осетин*), корінь **ВОД-** (*вода – водити*), **БЕРЕГ-** (*берег – берегти*) та ін.

IV. КОРЕНЕВІ МОРФЕМИ. ПЕРВИННІ ТА ВТОРИННІ КОРЕНЕВІ МОРФЕМИ

Е. Андіївська писала: «Мене цікавить коріння кожного слова, саме його ядро; як дерево, слово має крону і коріння, що сягає вглибину, і що первинніше слово, то глибше коріння».

Корінь – це той первісний звукокомплекс, який, як уважали ще древні греки (Геракліт) та стоїки (зокрема Августин) відповідає суті речей. Корінь є началом усіх начал, "прасенсом із сенсу різних слів

одного кореневого куща" (Л. Плющ), «тим руслом мовної ріки, по якому тече могутній потік людської думки» (І. Бодуен де Куртене), «тим значеннєвим господарем, якого обслуговують інші морфеми» (І. Вихованець). Яскравий представник психологічного напряму тлумачення мови А. Шляйхер зазначав: позаяк прості організми походять із простої клітини, то й перші мови склалися лише з простих форм – коренів. Ці корені стали значущими лише через звуконаслідування (*кукати, м'явкати, дзюрчати*). Отож на першому (доісторичному, дописемному) етапі мова складалася лише з коренів, тобто не було ні префіксів, ні суфіксів, ні закінчень, але ця мова була багата на слова й мала змогу описати будь-яку ситуацію. З часом окремі слова почали приєднуватися до коренів, утрачаючи своє поняттєве значення, а пізніше перетворилися на службові морфеми.

Термін **корінь** запровадив в українському мовознавстві Я. Головацький (1849). Раніше цю частину слова називали *пень*. Коренів нараховують декілька тисяч. Корінь, на відміну від інших морфем, є основною морфемою, усі інші – факультативними (службовими). Слів без кореня в українській мові немає. У службових та незмінюваних словах виділяємо тільки корінь (*хай, еге, ой, журі, про, за*), хоча це питання є спірним. На нашу думку, сумніву не викликає виділення кореня в словах, від яких утворюються інші слова (*ой – ойкати, ойкання, і – ікати* та ін.).

Порівняно з афіксами корінь має більш конкретне значення. Корінь – це морфема, яка має значення й може його виражати самостійно, без афіксів. На відміну від афіксів, корінь не має в слові чітко закріпленого за ним місця, хоча його вважають центральною морфемою, оскільки афікси класифікують за місцем у слові щодо кореня на передкореневі та післякореневі. Він може стояти на початку слова (*весн-а, род-ина, щедр-ість*), після префіксів перед суфіксами чи постфіксами (*без-хмар-н-ий, роз-ріс-ся*), після префікса в кінці слова (*о-беріг, від-хід*) або поєднуватися з іншими коренями в складному слові (*пар-о-тяг, чорн-о-слив, коз-о-різ*).

Корінь – це морфема, що виражає лексичне значення в спільнокореневих словах (О. Пономарів).

Корінь – це основна, стрижнева морфема, яка виражає загальне (поняттєве) лексичне значення слова. Корінь – носій речового значення слова, що відображає елемент об'єктивної дійсності, а тому це обов'язкова частина кожного слова; він об'єднує всі споріднені слова; у слові не має постійного місця (М. Плющ, А. Грищенко).

Корінь – це обов’язкова морфема, носій денотативного, предметного, лексичного значення слова, центральна, постійна його частина, яка виражає ідею тотожності слова самому собі; це основна частина слова, визначальний елемент його лексичного значення. Слів без кореня немає. Корінь займає центральну позицію в слові порівняно з іншими морфемами (В. Горпинич).

Корінь – це морфема, яка виражає загальне (поняттєве) лексичне значення слова; це основна морфема, центральна частина структури слова; це неподільна морфема, спільна для всіх споріднених слів, яка містить у собі лексичне значення цих слів (В. Бойко, Л. Давиденко, М. Ілляшенко).

Корінь є незмінною частиною, основним елементом слова, який мотивує його реальне, предметно-логічне значення. Коренева морфема містить у собі основне семантичне ядро лексичного значення слова, а також ряду спільнокореневих слів (О. Волох).

Корінь слова – головна, обов’язкова для кожного слова морфема, що повторюється в споріднених словах чи граматичних формах і виражає фрагмент інтенціонального значення слова (О. Селіванова).

Корінь – неподільна зі словотворчого погляду частина слова, яка містить у собі спільне семантичне ядро всього ряду кореневоспоріднених слів. Коренева морфема є носієм загальної семантичної ідеї, на базі якої залежно від характеру поєднуваних із нею афіксальних і флексійної морфем ця ідея конкретизується в окремі лексичні значення слів (І. Ковалик).

Корінь – основна, єдина обов’язкова для кожного слова морфема, що є носієм його лексичного значення, повторюється у всіх граматичних формах і споріднених словах. Це центральна частина слова, яка є неподільною частиною споріднених слів, що утворюють словотвірне гніздо (Українська мова. Енциклопедія).

В українській мові понад 15 000 коренів. Більшість із них об’єднує від двох (*мензурка, мензурковий; ментор, менторський*) до кількох десятків (корені *-біл-, -чит-*) або й сотень (корені *-вод-, -нес-, -ход-*) слів. Понад 5 000 коренів засвідчено одним словом (*антилопа, бабуїн, гібон*) переважно в запозиченнях. Найчастіше корінь поєднується з афіксами, хоч є й кореневі безафіксні слова, яких в українській мові близько 500. Це службові частини мови: прийменники (*над, під*), сполучники (*і, але*), частки (*би, ж*), невідмінювані іменники (*кенгуру, поні, місіс, рантьє*), прикметники (*хакі, бордо*) та прислівники (*там, тут*). Кількість коренів зростає за рахунок опрощення на всіх етапах

історичного розвитку мови (див.: «Історичні зміни в морфемній структурі слова»). Афікси приєднуються до кореня в певній послідовності, набуваючи своїх значень тільки в його контексті. Під впливом афіксального оточення корені можуть варіюватися. Половина коренів зазнає морфонологічних змін (у них чергуються голосні та приголосні, випадають і вставляються окремі фонемі): *водити, воджу, приведу, ведіть; носити, ношу, несіть, ніс; день, дня*. Корені відмінюваних іменників і прикметників здебільшого закінчуються приголосним (*зір-ка, рад-ість, сніж-инка, весел-ий, сіль-ський, мам-ин*), дієслів – голосним і приголосним (*да-ти, бу-ти, зна-ти, мог-ти, сид-іти, бр-ати*).

Відповідно до етимологічної структури слова розрізняють корені **історичні** (етимологічні, неживі, первинні) і **сучасні** (живі, вторинні). **Історичний** корінь – це основна етимологічна частина слова, яка далі вже не розкладається на етимологічні частини й стала основою для утворення всього ряду етимологічно споріднених слів у певній мові (напр., у словах *дати, давати, віддавати, видавати; дар, дарувати, дарунок; продавати, продаж* наявний спільний етимологічний корінь **да**). У процесі синхронного аналізу такий корінь не виділяють, а встановлюють його на основі етимологічного аналізу. І. Ковалик під **сучасним, вторинним коренем** розумів таку спільну етимологічно споріднену словотворчу частину слів, яка вже не поділяється на менші словотворчі частини без утрати свого лексико-семантичного значення (у наведених вище словах корінь **да** є первинним, а корені **дар, прода** – вторинними). Сучасний (живий) корінь має здатність до свого виявлення в процесі зіставлення споріднених слів як їх спільна частина. Л. Полюга у вступній статті «Членування слів на морфемі» до Словника українських морфем подає вторинні корені в словах *бутт/я, вда/ва/ти, вда/ча, висок, віднос/н/ий, віднош/енн/я, від/по/від/а/ти, врод/а, змаг/а/нн/я, перемог/а, підлог/а, підпілл/я, підпіль/н/ий, повість, понятт/я, розпук/а, свідок, свідч/и/ти, спокус/а, смерть, стал/ий, мотовил/о, нічліг, макогін, оберемок, обруч*, а також у словах, що пов'язані з друкуванням, видавничою діяльністю (*вида/ва/н/ий, вида/ва/ти, вида/ва/ти/ся, вида/в/ець, вида/в/ниць/к/ий, вида/в/нич/ий, вида/н/ий, вида/нн/я, вида/ти, пере/вида/ва/ти, пере/вида/нн/я, пере/вида/ти*), тому що первинний корінь **да** втратив у зазначених словах своє значення, хоча щодо деяких слів ми не погоджуємося (*макогін, нічліг* та деякі інші), оскільки, на нашу думку, тут варто виділяти два корені.

За характером кінцевого звука корені поділяють на **відкриті** (закінчуються на голосний) і **закриті** (закінчуються на приголосний): *ми-ти, ма-ти, бу-ти, жи-ти, кобз-а, щаст-я, крас-а*.

ВІЛЬНІ ТА ЗВ'ЯЗАНІ КОРЕНЕВІ МОРФЕМИ

Залежно від здатності функціонувати в слові самотійно, без оточення інших морфем, чи тільки в оточенні з афіксальними морфемами виділяють корені вільні та зв'язані.

Під **вільним коренем** розуміють такий корінь, який разом із флексією (або без неї) формує цілісне слово (Л. Вакарюк, С. Панцьо).

Корені, які вільно сполучаються з різними словотворчими афіксами й можуть уживатися без них, називають **вільними** (*біг, бігун, біг-ати*) (Українська мова. Енциклопедія).

Вільний (незв'язаний) корінь має здатність до вільного вияву свого морфемного статусу і в непохідному, і в похідному словах (*сніг, сніж-ок, під-сніж-ник, сніг-овий, сніж-ити; біл-ий, біл-изна, по-біл-ити, по-біл-ений*). Більшість слів має вільні корені. Такі корені матеріально збігаються з основою хоч в одному спільнокореневому слові.

Зв'язаний корінь – це такий корінь, який формує цілісне слово тільки в поєднанні з іншими афіксами (префіксами, суфіксами і т.д.) (Л. Вакарюк, С. Панцьо).

Зв'язаний корінь у сучасній мові не може виявляти себе самотійно, а лише в поєднанні зі службовими, афіксальними морфемами (М. Плющ).

Корені, які існують тільки в поєднанні із суфіксами та префіксами, називають **зв'язаними**. Зв'язані корені з'являються внаслідок спрощення морфемної будови слів, лексичних запозичень (Українська мова. Енциклопедія).

Зв'язаний корінь функціонує тільки в поєднанні з афіксальними морфемами, тобто він не має здатності вживатися самотійно в непохідному слові. Його ще називають **радиксоїдом** (О. Селіванова). Термін радиксоїд увів О. Реформатський. На думку О. Селіванової, причини наявності зв'язаних коренів – утрата мовою вихідного вільного корелята (*палець* – від др. *пал*), переосмислення слова в процесі мовної еволюції (*запасти* – від др. *пасти*), запозичення й засвоєння слова мовою, які сприяють ускладненню його морфемної структури (*космос* – від *космічний*).

Радиксоїд – зв’язаний корінь, що вживається лише з афіксальними морфемами (О. Селіванова). Зв’язаними є корені в таких словах (у них будуть і зв’язані основи):

- **ПТ** (*птаха, птиця, пташка, пташина, пташинонька, пташиний*);
- **ВУЛ** (*вулиця, провулок, вуличний, вуличка*);
- **ПЛАТ** (*платок*) (пор.: *плата* ‘винагорода за виконану роботу’);
- **НІМ** (*німець, німецький, німкеня, по-німецьки*) (пор.: *німий* ‘який не говорить, позбавлений здатності говорити’);
- **ВІЙ (ВОЙ)** (*військо, війна, військовий, воїн*);
- **БАВ** (*добавка, надбавка, прибавити, надбавити*);
- **БОЧ** (*бочка, бочечка, бочкуватий*);
- **БУХ** (*буханець, розбухлий, розбухати*);
- **ВИК (ВИЧ)** (*звичка, звикати, відвикати*);
- **ДІ** (*одіти, надіти, роздіти, передіти*);
- **ДОБ** (*добрий, здоба, здобний*) (пор.: *доба* ‘період часу, протягом якого Земля робить один оберт навколо своєї осі’);
- **КІШ (КОШ)** (*кішка, кішечка, кошачий, по-кошачому*) (пор.: *кіш* ‘місце перебування запорозьких козаків, Запорозька Січ’);
- **ЛЕД** (*ледар, ледачкуватий, ледацюга, ледащо*);
- **ЛІП** (*ліпший, полішити, полішений, ліпше*);
- **ЛУК (ЛУЧ)** (*розлука, розлучити, розлучений, розлучаючи*) (пор.: *лук* ‘ручна зброя для метання стріл, яка має вигляд стягнутої тягливою дуги’; *лука* ‘дугоподібний вигин русла річки чи берега річки, моря’);
- **МАЛ** (*малина, малинонька, малинник, малиновий*) (пор.: *малий, маленький* ‘невеликий за розміром, незначний за величиною’);
- **МК (МИК, МИЧ, МОК, МОЧ)** (*замкнути, замикати, замок, замочок, відмичка*);
- **ОЖ** (*ожина, ожинник, ожиновий*);
- **ПРЯГ (ПРЯЖ)** (*запрягати, упряж, розпряжений*);
- **РІД** (*рідина, рідкий, порідшати, поріділий, порідівши*) (пор.: *рід* ‘ряд поколінь, які походять від одного предка’);
- **СТИГ** (*достигати, застигати, перестигати*);
- **СТІБ (СТЕБ)** (*застібати, застебнути, розстібати, відстебнути*);
- **СЯГ** (*досягати, присяга, присягати*);
- **ТВАР** (*тварина, тваринний*) та ін.

Крім того, зв'язані корені бувають і в запозичених словах:

- **АБОН** (*абонент, абонемент*);
- **АТЕ** (*атеїзм, атеїст*);
- **ІМПЕРІАЛ** (*імперіалізм*);
- **КОМ** (*комік, комізм*) (пор.: *кома* 'розділовий знак, що має форму гачка');
- **ОПТИМ** (*оптимізм, оптиміст, оптимістичний*);
- **ТРАГ** (*трагізм, трагедія, трагічний, трагедійний*) тощо.

Квазіморф – унікальний, зв'язаний корінь слова, який виокремлюється на підставі його сполучення з афіксом, що є регулярним у словах тієї самої структури (*доцент – асистент, асистувати*) (О. Селіванова).

Отже, корінь – основна, обов'язкова, центральна частина в структурі слова, на відміну від афіксів. Закономірно, що він має низку ознак, які відрізняють його від інших афіксів у слові. І. Ковалик визначає такі диференційні відмінності між кореневими та афіксальними морфемами:

1) афіксальні морфемі трапляються завжди тільки в класах слів одного порядку, кореневі ж морфемі можуть брати участь у побудові одиниць різних класів;

2) кореневі морфемі містять основне ядро лексичного значення слова, яке відповідно уточнюється, модифікується та звужується певними афіксами;

3) кореневі морфемі можуть бути в словах, що мають зовсім різні форми відмінювання (напр., корінь *діл* у словах *ділити, ділянка, подільний*), а афіксальні морфемі вживаються в словах з однаковими формами (напр., морф *ами* в словах *руками, лісами, полями*);

4) частотність використання кожного з афіксів, хоч і обмежена вживанням у класах одного порядку, проте загалом незмірно вища за частотність уживання корневих морфем, кожна афіксальна морфема може поєднуватися з більшою кількістю різних корневих морфем, а та сама коренева морфема трапляється в сполученні з дуже обмеженою кількістю афіксальних морфем;

5) часто кореневі морфемі за звуковим складом збігаються з окремими словами, афіксальні ж морфемі як окремі слова звичайно не існують;

6) семантика корневих морфем, на відміну від афіксальних, менш абстрактна;

7) корені бувають початковими безпосередніми вихідними величинами для утворення першого ступеня в словотвірному гнізді спільнокореневих слів, для похідних другого та наступних ступенів словотвірного гнізда корінь лише посередньо, через похідні твірні слова, пов'язується з цими утвореннями.

Варто також розглянути питання про **спільнокореневі слова та форми слова**. Спільнокореневими є ті слова, які мають спільний за значенням і звучанням (хоча можливі й видозміни у вигляді чергування голосних чи приголосних) корінь, але різне лексичне значення, можуть належати до різних частин мови. Наприклад:

Комарі на скрипку грають,

Комарівни завмирають.

І нема на світі рівні

Комаровій комарівні.

Ні вікна, ані зорі.

Комарюють комарі.

Л. Костенко

Нахмарилась хмара хмарно,

Хмаринку хмурить нехмарно.

В. Тиха.

Це сонне безсоння?

Чи безсонний сон?

М. Матіос.

Тавтологічне згромадження спільнокореневих слів спостерігаємо у фразеологізмах та фольклорі: *бував у буваличах і видав видаличі; і не страши мене, бо я страшків син; бодай тебе луп облупив; а щоб тебе в держалнах держало; щоб тебе правцем виправило; щоб тебе хапун ухопив.*

Форми слова – це різні відмінкові, числові, родові форми для іменних частин мови, особові, часові (теперішнього, минулого, майбутнього часу), родові форми дієслова, неозначена форма дієслова, форми способів дієслова (дійсного, умовного, наказового), форми вищого та найвищого ступенів порівняння (для прикметників та прислівників), зменшено-пестливі чи згрубілі варіанти слів тощо. Напр.:

Воскову кульку опускаю в нірку,

Щоб вивудити звідти павучка.

І він вчепився, той дурний павук,

Той хрестовик,

страхітний павучисько.

Та я боюся брать його до рук.

Ти он який! –

Лиш роздивлюся зблизька!

В. Бровченко.

Женя з бджільми не дружив –

Завжди Женя бджіл дражнив.

*Женю бджоли не жаліли –
Та дражнила нажалили!
Знай!*

Г. Бойко.

Проте варто зауважити, що не завжди є спільнокореневими чи формами слова лексичні одиниці, які мають однаковий корінь, оскільки він може бути омонімічним. Отже, **омонімічні корені** – це корені, які однакові за звучанням, але різні за значенням: *вод-а* (*водний, підводний, водяник*) і *вод-и-ти* (*водій, переводити, відводити*), *з-год-а* (*погодити, узгоджено, згодитися*) і *год-ува-ти* (*нагодувати, годівля, згодований*). Тому потрібно бути обережним, виділяючи омонімічні корені в словах. Наприклад, у слові *губка* «найпростіші багатоклітинні безхребетні тварини; предмет із цих тварин використовується для миття та витирання», *губка* «плодове тіло гриба-трутовика» виділяємо корінь **губк-**, а в *губка* «зменшено-пестливе до *губа*» – корінь **губ-**; *ручка* «предмет для писання» – корінь **ручк-**, *ручка* «зменшено-пестливе до *рука*» – **руч-**.

Також на увагу заслуговує той факт, що графічне зображення слова та фонетичне звучання кореня в ньому може бути різним. Наприклад, у словах *Марія, обрїю, краєм, в інейі, з Андрїєм* маємо корені **Марій-, обрїй-, край-, іней-, Андрїй-**, які відтворюються в інших формах слова чи спільнокореневих словах.

Визначимо групи спільнокореневих слів, форм слів та омонімічні корені в наведеному уривку з поезії. Відзначимо також морфонологічні явища, які відбуваються в коренях слів (чергування голосних та приголосних), пояснимо умови та причини виникнення чергувань, спираючись на представлений вище матеріал:

Кіт котив коток по току.

Коток накотився на лапу коту.

Котик заплакав і з току утік.

Не потикайся, котусю, на тік.

О. Орач.

V. ТИПИ АФІКСАЛЬНИХ МОРФЕМ

Афікси належать до службових (факультативних) морфем. Вони можуть виражати граматичне чи словотвірне значення. Афікси уточнюють семантику кореня й позбавлені самостійного лексичного значення. Слова можуть існувати й без афіксів.

Афікс – службова морфема, яка, на відміну від кореня, має асоціативне дериваційне значення, служить засобом уточнення чи

зміни його лексичної та граматичної семантики при творенні слів чи словоформ. На відміну від кореневих морфем, афікси є закритим класом морфем, які, порівняно зі словами, лише відтворюються, а не створюються. Вони мають фіксований порядок розташування відносно кореня (О. Селіванова).

Афікс – морфема, що розташовується справа чи зліва від кореня, має певне значення та служить для утворення слів із новим значенням або для утворення граматичних форм одного слова (С. Панцьо, Л. Вакарюк).

Афікс – морфема, що є носієм додаткового словотвірного або граматичного значення й належить до факультативних (не обов'язкових) у слові (Н. Клименко).

Афікс – службова морфема, яка приєднується до кореня або до іншої службової морфемі і виражає граматичне чи словотвірне значення (В. Горпинич).

Розглянемо афіксальні морфемі за місцем їхнього розташування щодо кореня.

ПРЕФІКС

В українських лінгвістичних працях цю морфему називали по-різному: придаток, предлог, приставка. Термін префікс у латинському написанні вперше ввів О. Огоновський у 1889 р. В українській мові понад 100 префіксів, серед яких близько 20 запозичених. У «Словнику українських морфем» Л. Полюги виділено понад 90 префіксальних морфем.

Префікс – це морфема, що стоїть перед коренем слова й використовується для творення нових слів і надає слову нового лексичного значення (О. Пономарів).

Префікс (префіксальна морфема) – це морфема, яка стоїть перед коренем або іншим префіксом і служить для утворення нових слів або граматичних форм (Л. Вакарюк, С. Панцьо).

Префікс – це службова передкоренева морфема, що виконує словотвірчу функцію (В. Горпинич).

Префікс (лат. *praefixus*, від *prae* – спереду та *fixus* – прикріплений), приросток – афікс, розташований перед коренем або іншим префіксом, що приєднується до всього слова і виконує словотвірну і / або граматичну функцію (Українська мова. Енциклопедія).

Префікс – службова морфема, що в морфемній структурі слова знаходиться перед коренем або іншим префіксом і виконує формотворчу й переважно словотворчу функції (О. Селіванова).

Префікс – службова морфема, що розташована перед коренем або іншим префіксом, приєднується до всього слова, виконує словотворчу і (або) граматичну функцію (Н. Клименко).

На думку А. Мейє, у праіндоєвропейській мові префіксів не було. Вони вже виділилися, як зауважує Н. Романова, на праслов'янському ґрунті. Базою для їх утворення є прийменники й частки. На думку Л. Булаховського, найдавнішими є префікси іменників та прикметників, а дієслівні префікси виникли в період Київської Русі.

Основна функція префікса – словотворча (*високий – зависокий, короткий – ультракороткий, науковий – антинауковий, мова – прмова, друг – недруг, писати – розписати*), хоча він може бути і як формотворчий під час утворення форм ступенів порівняння прикметників і прислівників (*найвеселіший, якнаймодніший, найшвидше, якнайкраще*). На відміну від суфікса, він не визначає належності слова до певної частини мови, хоча активність префіксів у різних частиномовних сферах неоднакова, оскільки одні префікси більш активні в іменниках, прикметниках, інші – в дієсловах. Наприклад, префікс **під-** може вживатися і з дієсловами, і з іменниками (*піддати, підказати, піддашиця, підборіддя*); **не-** – з іменниками, прикметниками, прислівниками, дієприкметниками тощо (*неправда, невеселий, нерано, нескошена*). Найпоширенішими префіксами в іменниках є **без-** (*безмежжя*), **від-** (*відбудова*), **до-** (*досвіт*), **за-** (*закордон*), **над-** (*надбудова*), **пере-** (*переліт*), **перед-** (*переддень*), **під-** (*підклас*), **при-** (*призвук*), **спів-** (*співбесіда*), **пре-** (*премудрість*), **не-** (*нероба*), **ім-** (*іммігрант*), **інтер-** (*інтервалюта*), **анти-** (*антитеза*), **архі-** (*архієпископ*), **дез-** (*дезінформація*), **дис-** (*диспалаталізація*) та інші. Проте ці самі префікси вживаються й для творення прикметників: **пре-** (*премудрий*), **за-** (*заміський*), **над-** (*надзвуковий*), **спів-** (*співзвучний*), **без-** (*безмежний*), **архі-** (*архіскладний*). До власне прикметникових належать префікси **най-** (*найменший*), **поза-** (*позашкільний*), **понад-** (*понадплановий*), **по-** (*повоєнний*), хоча частина з них функціонує й у процесі творення прислівників: **най-** (*найліпше*), **пре-** (*предобре*), **за-** (*замало*), **поза-** (*позачергово*) тощо. Найуживанішими в дієсловах є такі префікси: **в-** (*входити*), **від-** (*відлетіти*), **з-** (*знести*), **за-** (*завезти*), **ви-** (*виїхати*), **об-** (*обробити*), **воз-** (*возз'єднати*), **ре-** (*реконструювати*) та ін.

Найчастіше префікси виражають словотвірне значення (**без-** указує на відсутність, заперечення чогось: *бездумний, беззбройний, безбородий*; **над-** – наближення або віддалення від чогось, неповну дію: *надбігати, надходити, надписати, надламати*). Рідше їх використовують у творенні дієслівних видових пар (*читати – дочитати, робити – зробити*) або ступенів порівняння прикметника (*синій – найсиніший*). Найпоширенішими є префікси, які не мають сталої позиції в слові (тобто ті, які можуть стояти перед коренем і перед іншими префіксами); на другому місці – префікси, які безпосередньо приєднуються до кореня. Зберігаючи сталу послідовність приєднання до кореня, префікси можуть об'єднуватися у взаємообернені двочлени – здебільшого в дієсловах: **дову-***конувати*, **видо-***бувати*, **допо-***відати*, **подо-***ливати*, **здо-***бувати*, **доз-***воляти*, **напо-***лягати*, **пона-***ливати*, **поо-***надати*, **опо-***відати*, **попере-***бирати*, **перепо-***відати*, **відпо-***відати*, **повід-***різувати*. Тричленних префіксальних комплексів набагато менше, ніж двочленних: **поназ-***бирувати*, **донес-***хочу*, **небезпід-***ставно*; чотиричленних – сім: **доневпо-***їду*, **поперерозпо-***діляти*, **поназдо-***ганяти*, **навздо-***гін*. У словах з однаковим коренем майже немає взаємообернених префіксів-комплексів (ні з однаковими, ні з омонімічними префіксами). Виняток становлять: **по-на-***сіда-ти*, **на-по-***сідати*, **без-***не-винний*, **не-***без-винний*. Двічі повторюватися в одному слові можуть два префікси: **по-**: **по-по-***вертати*, **по-по-***шукати* та **пра-**: **пра-пра-***дід*, **пра-пра-***баба*.

Префікси мають низку особливостей, якими вони відрізняються від суфіксів:

- 1) позиція в слові;
- 2) префікси утворюють нові (похідні) слова самотійно, без участі флексій, а суфікси – або самотійно, або спільно з флексіями відмінюваних слів (*високий – зависокий, смак – несмак; сніг – снігур, сніговий*);
- 3) префікси не змінюють частиномовної належності слова, тобто за їх допомогою творяться похідні такої самої частини мови (*добрий – недобрий, ліс – праліс, хто – ніхто*), а суфікси можуть змінювати частиномовну належність слова (*ліс – лісовий, веселий – весело*). Отже, префікси виконують тільки мутаційну та модифікаційну функції, але не транспозиційну;
- 4) на відміну від суфіксів, префікси не закріплені за певними частинами мови (*співіснувати, співавтор, співвідносний; неправда,*

негарний, нерано, непрочитаний), але активність префіксів неоднакова в різних частинах мови (наприклад, серед іменникових префіксів найбільш поширеними є **при-, спів-, не-** тощо; прикметників – **над-, ультра-, поза-, до-** та ін.). У слові може бути від одного до чотирьох префіксів (*об-бити, по-до-бивати, по-від-різувати, по-о-падати, по-на-з-бирувати, до-не-с-хочу, не-без-під-ставно, пере-роз-по-діл, по-пере-роз-по-діляти, по-на-з-до-ганяти*). Після префікса коренева морфема не зазнає ніяких морфонологічних змін. Префікси, на відміну від суфіксів, утворюють слова на ґрунті слів, а не основ, тому вони не змінюють граматичного класу твірного слова (*баба – прабаба, слухати – дослухати, хмарний – безхмарний, мало – замало*).

За походженням виділяють префікси:

а) питомі: **без-, від-, за-, пере-, під-, по-, пре-, з-, при-, до-, од-, перед-** та ін.;

б) запозичені (їх нараховують понад 20): **а-, анти-, гіпер-, гіпо-, де-, дез-, екс-, екстра-, ім-, інтер-, квазі-; контр-, пара-, ре-, син-, суб-, супер-, ультра-** та ін.

Префікси поділяють на **первинні (непохідні)**, що в сучасній українській мові здебільшого співвідносяться з прийменниками (**в-, від-, під-**), і **вторинні (похідні)**, які виникли внаслідок злиття двох і більше префіксів (**з-не-**: *зне-барвити, зне-болити, зне-магати, зне-силити; по-за-*: *поза-клітинний, поза-кореневий*). Первинні префікси також називають **простими**, оскільки вони не мають здатності поділятися на менші префікси, а вторинні – **складними (складеними)**, бо вони виникли з двох і більше елементів, кожен із яких в інших словах функціонує як окрема морфема.

За характером кінцевого звука префікси поділяють на **відкриті** (закінчуються на голосний: **до-, по-, на-, не-, пра-, пре-** та ін.) і **закриті** (закінчуються на приголосний: **роз-, без-, з-, пред-, від-** та ін.).

За характером початкового звука префікси бувають **неприкриті** (починаються голосним: **о-, у-, об-** та ін.) та **прикриті** (починаються приголосним: **в-, за-, на-, по-** та ін.).

За обсягом семантики префікси поділяють на **багатозначні (полісемічні)** – префікси, які виражають декілька пов'язаних між собою значень (наприклад, **під-** зі значенням подолання відстані (*підбігти*) та наближення до кінцевої точки руху (*підвезти*) й

однозначні (моносемічні) – префікси, які мають одне значення (наприклад, **не-** – значення заперечення (*недобрий, нерано*)).

За частотою використання в ролі словотворчих засобів, функціонування префікси бувають **продуктивні** – активно використовуються для утворення нових слів (**з-, в-, ви-, не-** та ін.) та **непродуктивні** – не використовуються для творення нових слів у сучасному словотворенні (**су-, па-**).

Джерела поповнення префіксів:

1. Прийменники: *без звука – беззвучний, перед містом – передміський.*

2. Частки: *не вилазити – невилазний, не вірити – невіра.*

3. Інші префікси: **ЗНЕ-** (*знедолений*), **НЕДО-** (*недобілений*), **ПОПІД-** (*попідкопувати*).

4. Інтерфікси: *озватися – обізватися, уткнути – увіткнути.*

5. Повнозначні слова: **ВСЕ** (*всеукраїнський*), **НЕО** (*неокласик*).

Префікси можуть виконувати різні стилістичні функції:

Розплелись, розсипались, розпались.

Наче коси, вересневі дні.

Д. Павличко.

Порівняємо мету стилістичного використання запозиченого префікса **АНТИ-** у двох різних поезіях:

Не знав, не знав звiздар гостробородий,

Що в антисвіті є антизірки,

Що у народах є антинароди,

Що у століттях є антивіки.

Це знаю я. Жалій мене, звiздарю!

Це знаю я. І голову хилю.

У антисвіті зірочкою марю,

В антинароді свій народ люблю.

Л. Костенко.

На відому антитему молодий антипоет

написав антипоему. Залітає в кабінет,

де сидів... Простіть, редактор.

Привітався з антиактом: маю антиріч нову!

Та на все оте редактор в плани вглибився свої:

– Залишайте... Ми негайно антивидамо її...

П.Тарапата.

Усі інші афікси, на відміну від префікса, є післякореневими, хоча інколи перед коренем (після префікса) може стояти інтерфікс (*під-і-брати, роз-і-гріти, від-і-гнати*).

СУФІКС

І. Вихованець зауважує, що й префікс, і суфікс не просто якісь «безликі» частини слова, а значущі; коли префікс і суфікс беруться за справу, то працюють вони неоднаково; суфікс оформляє нову частину мови, показує префіксу, як поводитися в слові; суфікси – великі трудівники, вони трудяться багато і вміють усе; обслуговуючи корінь, вони щоразу видозмінюють його значення. С. Самійленко зазначає, що суфікси більшою мірою, ніж префікси, спроможні виражати градації відтінків значень споріднених похідних утворень. Е. Вартаньян зауважує, що суфікси – це майстри на всі руки; вони можуть укласти в слово суб'єктивну оцінку, утворити назви предметів; вони змінюють у слів число, рід, можуть утворювати від однієї частини мови іншу. Д. Білоус написав загадку про роль суфікса:

В слові знаєш де я є?

Після кореня.

А призначення моє –

Словотворення.

Я творю нові слова

або форми слова,

щоб красива і жива

розквітала мова.

На думку А. Мейє, суфікси існували ще в праїндоевропейській період. Ці афікси визначали належність іменника до певної основи. Як уважає А. Мейє, найбільш продуктивними є праслов'янські суфікси: **-Б-А** (*боротьба*), **-Л-О** (*рало*), **-Н-ІЙ** (*братній*), **-ИЦ-Я** (*учениця*), **-ИК** (*столік*) та ін. Суфікс довго називали паростком (О. Партицький). Уперше термін суфікс запропонував П. Залозний (1906). В українській мові близько 400 суфіксів, понад 20 із них – запозичені. У «Словнику українських морфем» Л. Полюги представлено 280 суфіксів.

Суфікс – це постфіксальна службова морфема, яка, як правило, посідає місце відразу після кореня (А. Грищенко, М. Плющ).

Суфікс – це афікс, морфема, що стоїть після кореня слова, використовується для творення нових слів і надає слову нового лексичного значення (О. Пономарів).

Суфікс – це службова покоренева морфема, за допомогою якої утворюються слова та їхні несинтаксичні форми (В. Горпинич).

Суфікс (суфіксальна морфема) – це морфема, яка знаходиться після кореня й служить для утворення нових слів або граматичних форм (Л. Вакарюк, С. Панцьо).

Суфікс – службова морфема, розташована після кореня або іншого суфікса, яка виконує як словотворчу, так і формотворчу функції (О. Селіванова).

Суфікс (лат. *suffixus* – прикріплений) – афікс, що розташований у слові після кореня або іншого суфікса перед закінченням, іншим суфіксом чи в самому кінці слова і надає йому нового значення або відтінку (Українська мова. Енциклопедія.).

Суфікс може бути маркером кінця лексичної основи (*зеленкуватий, прибережний, проміжок*) і кінця слова (*рано, весело, по-батьківськи*). Кожна частина мови має притаманні лише їй суфікси. Завжди суфіксом закінчуються дієприслівники (якщо немає постфікса), похідні прислівники, початкова форма дієслова – інфінітив, дієслівні форми на -но, -то (*зробивши, малюючи, по-нашому, навпочіпки, ходити, перечитати, записано*).

За походженням суфікси поділяють на:

1) питомі: **-н-** (*цінний, вірний*), **-ств-** (*людство, братство*), **-ість** (*радість, мудрість*), **-от-** (*самота, парубота*);

2) запозичені: **-ад-** (*дек-ад-а*); **-аж-** (*метр-аж*); **-ал-** (*театр-ал*); **-ант-/янт** (*музик-ант, спекул-янт*); **-ат** (*делег-ат*); **-евт-** (*терап-евт*); **-ент-** (*студ-ент*); **-ер-** (*трен-ер*); **-ес-** (*поет-ес-а*); **-из-/із-** (*демократ-из-ува-ти, гальван-із-ува-ти*); **-изм/-ізм-** (*маркс-изм, феодал-ізм, плюрал-ізм*); **-ор-/тор-, -атор** (*диктат-ор, механіза-тор, нов-атор*); **-ур-** (*апарат-ур-а, адвокат-ур-а, прокурат-ур-а*).

За значенням суфікси поділяють на:

1) граматичні (формотворчі), які використовують для творення граматичних форм: (*читати – читали, рідний – рідніший, посивіти – посивілий, знати – знаючи, зберегти – зберігши*).

2) словотвірні (дери́ваційні), котрі використовують як словотворчий засіб (*книга – книжний, кобза – кобзар, ніжний – ніжність*).

Кожна частина мови має свої суфікси:

1. Іменникові: **-ЕЦЬ, -АН-И, -ЧАН-И, -ИК, -УК, -ЧУК, -ЕНК-О, -ІСТ, -ІЗМ, -СТВ, -АК, -ОК, -НИК, -УН, -ІСТЬ, -ИЗН** та ін. (*полтавець, конотопчани, ножик, циганчук, ріпак, багатство, арфіст, людство, героїзм, трагізм, ставок, ремонтник, несун, мудрість, новизна*):

У драмі людській

небагато дій:

дитинство, юність,

молодість і старість.

Л. Костенко.

2. Прикметникові: **-Н-ИЙ, -СЬК-ИЙ, -УВАТ-ИЙ, -ОВ-ИЙ, -ЯН-ИЙ, -ЯВ-ИЙ, -ИСТ-ИЙ, -ИВ-ИЙ** тощо (*гостинний, невпинний, сільський, товариський сивуватий, темнуватий, степовий, бойовий, дерев'яний, олов'яний, плечистий, землистий, правдивий, лінивий*):

*Син білявого дня і чорнявої ночі,
Вечір-мулат підійшов до порога.*

Л. Костенко.

*І регіт причинний совиний.
Я стогін двох тисяч земних породіль
І плач середземний вдовиний.*

Я біла камінна солотвинська сіль,

М. Матіос.

3. Дієслівні: **-НУ-ТИ, -ТИ, -ІВА-ТИ, -ИЧА-ТИ, -ВА-ТИ, -УВА-ТИ, -ЮВА-ТИ, -И-ТИ** та ін. (*стукнути, знати, загравати, учителювати, миготіти, зимувати, ходити, просити*):

*Щоб ідентифікувати себе медом,
Спершу треба бути бджолою –
Не трутнем...*

*Щоб заливатися солов'єм,
Треба мати голос...*

М. Матіос.

*У натовпі смутне лице шукать
І кликати твій голос ошаліло,
Дуріти, мліти,
снити, умирать,
Бо лиш твоє тобою пахне тіло.*

М. Матіос.

4. Прислівникові: **-О, -Е, -ОМУ, -ИЧІ, -И** тощо (*сумно, добре, по-вашому, трічі, навшпиньки*):

*Було нам важко і було нам зле,
І західно, і східно.
Було безвихідно. Але
нам не було негідно*

Л. Костенко.

У слові може бути кілька суфіксів (*по-бать-к-ів-ськ-и* – 4, *цвір-к-ун-ець* – 3, *громад-ян-ськ-ий* – 2, *домбр-ист* – 1). Якщо в слові кілька суфіксів, то останній із них несе на собі словотвірне значення й виражає нову семантику.

За характером словотвірного значення та функції суфікси поділяють на:

1. **Мутаційні** – змінюють лексичне значення твірного слова незалежно від його частиномовної належності (*вихователь (-ТЕЛЬ), тесак (-АК), рудько (-К-), старшина (-ИН-), такати (-А-)*).

2. **Транспозиційні** – змінюють частиномовну належність твірного слова при збереженні його основного лексичного значення (*ніжний – ніжність, короткозорий – короткозорість (-ІСТЬ), малювати – малювання, читати – читання (-АНН-Я), ходити – ходіння, мостити – мостіння (-ІНН(Я))*).

3. **Модифікаційні** – не змінюють ні частиномовної належності, ні лексичного значення твірного слова, а вносять у нього якісно-кількісний або емоційно-оціночний відтінок (*ягода – ягідка, яблуко –*

яблучко (-К), сад – садок (-ОК), хвіст – хвостище (-ИЩ-), білий – білуватий (-УВАТ-), зелений – зеленесенький (-ЕСЕНЬК-), великий – величезний (-ЕЗН-). В українській мові є суфікси, які можуть виконувати різні функції: -ИК – мутаційний (взуттьовик, меблевик); модифікаційний (коник, столик).

За наявністю / відсутністю звукового показника суфікси поділяють на матеріально виражені (весел-ість, дів-чин-а) та нульові (глянь-Ø).

Суфікси часто утворюють похідні слова разом із флексією (сніг – сніговий, весна – весняний). Частково суфікси можуть виражати граматичне значення, тому вони мають лексико-граматичну семантику (суфікси -ЕЦЬ, -ИР, -АР, -ИН – чоловічий рід (хлопець, бригадир, кобзар, киянин).

Суфіксам притаманний високий ступінь полісемії та омонімії. Поряд із моносемантичними суфіксами (-еньк-, -ссеньк-, -ісінк-, -ок-, -ик, -очк-, -инк-, -оньк- та ін., які мають зменшено-пестливе значення) функціонують полісемантичні (-ач, -ик, -иц-, -к-, -ник-). Наприклад, суфікс -ник-, крім значення особи, виражає ще й такі супровідні її характеристики, які виявляються у відношенні до предмета, чия назва є твірним іменником: 1) особа — любитель якоїсь справи, заняття (лижник); 2) фахівець у чомусь (рахівник); 3) приохочений до чогось (модник); 4) працівник якоїсь організації, підприємства тощо (офісник); 5) належний до чогось, учасник чогось (одноклубник); 6) виробник чогось (ковбасник); 7) той, хто перебуває в певному стані (призовник, вступник, відпускник). Омонімічні суфікси мають різні значення, що не виводяться одне з одного: квасол-ин-а ('одиничність'), тел-ят-ин-а ('м'ясо'), синьйор-ин-а ('особа жіночої статі').

Є суфікси первинні (-н-, -ик) і вторинні, що виникли внаслідок злиття кількох суфіксів в один: -ник, -льник, -івник (пор.: друж-ин-а – друж-ин-н-ий – друж-ин-н-ик і хабар – хабар-ник; ліч-и-льн-ик і мет-а-льн-ик).

Виділяють суфікси продуктивні, за допомогою яких утворюються нові слова (братство, вівчарство, мудрість, молодість, кривавий, млявий, димар, лікар, мінливий, лосеня), та непродуктивні, засвідчені лише в небагатьох словах (керманич, приязнь, пастух, попадя).

Суфікси кваліфікують також як живі й мертві. Перші вільно виділяють у слові під час синхронного аналізу, бо вони серійно повторюються в багатьох одиницях: бе-к-а-ти, гав-к-а-ти, ме-к-а-ти, няв-к-а-ти. Мертві суфікси виявляють у слові лише внаслідок етимологічного аналізу: бло-х-а, му-х-а, жи-р, ми-р, ши-л-о.

Джерела поповнення суфіксів:

1. Повнозначні слова та їхні форми, які витворилися шляхом редукції й утратили основні свої функції (суфікс **-ДРОМ** (*іподром, танкодром, космодром*) утратив своє значення «місце для бігу»; суфікс **-ТЕКА** (*фонотека, бібліотека, картотека*) – значення колишнього іменника «портфель, папка, сховище»).

2. Інші корені складних слів (**-ВОД, -ФОН, -ВІД** (*диктофон, мікрофон, родовід*)), які зараз переважно кваліфікують як афіксоїди.

3. Генетично іменникові закінчення, які стали суфіксами прислівників **-ОМ, -ЦЕМ, -КОМ** (*попасом, тюпцем, біжком*).

4. Інші суфікси шляхом нарощення в препозиції додаткових звуків за рахунок кінцевих звуків твірної основи (**-ЧИК, -ЧУК, -ЧАН-И** – *щасливчик, Іванчук, лучани*).

5. Кінцеві звуки запозичених слів шляхом набуття словотвірних функцій (наприклад, **глобус** у латинській мові має корінь ГЛОБ- і закінчення **-УС**, в українську це слово запозичено з непохідною основою, тобто складалося з одного кореня, а вже на ґрунті української мови сформувався суфікс **-УС** (*глобальний, глобулярний*), за допомогою якого творяться нові слова.

У процесі вивчення суфіксів варто розглянути також таке поняття, як морфемні шви. Деякі прикметники в українській мові мають суфікс **-СЬК-** (варіанти **-ЗЬК-, -ЦЬК-**). Але в одних випадках **-СЬК-** може бути суфіксом, а в інших – морфемним швом (**-ЗЬК-, -ЦЬК-** – завжди морфемні шви). Якщо основа слова, від якого утворився прикметник, закінчувалася на Г, Ж, З, К, Ч, Ц, Х, Ш, С, то в похідних прикметниках, утворених за допомогою суфікса **-СЬК**, – морфемні шви. Наприклад, *козацький, чеський, запорізький, бузький, юнацький, криворізький*. Таку саму зміну маємо із суфіксом **-СТВ-** (**-ЗТВ-, -ЦТВ-** – морфемні шви). У курсі практикуму з української мови таке явище має назву «Зміна приголосних при словотворенні». Якщо ж основа слова, від якого утворений прикметник, закінчувалася на будь-який інший приголосний звук, то **-СЬК** – суфікс (*туристський, студентський, братський*).

У художній літературі суфікси використовуються зі стилістичною метою. Зокрема, у поезії для дітей часто вживаними є слова зі зменшено-пестливими суфіксами:

Грає весна у трембітоньку

І пробуджує кожну квітеньку.

Грає веснонька на сопілочку –

Прихорошує кожну гілочку.

Грає веснонька, у дзвіночки б'є –

Кожна пташечка вже гніздечко в'є.

Грає веснонька – розігралася,

Вся природонька розспівалася

О. Бурак-Довгань.

У Галюсі є мамуся,

*У мамусі є матуся,
А матусина матуся –
Це Галюсина бабуся.
А у тата є татусь,
Для Галюсі він – дідусь!*

*І ще знайте, що Галюся –
Внучка діда і бабусі!*

К. Перелісна.

АФІКСОЇДИ

У морфемній структурі слова наявні елементи, які посідають проміжне положення між кореневими та афіксальними морфемами. Їх називають **афіксоїдами** – початковими чи кінцевими елементами складних слів, що за функцією наближаються до морфем-афіксів. Як зауважує О. Волох, афіксоїди виникли внаслідок делексикалізації й афіксації першого або другого компонента.

Афіксоїди – словотвірні частини слова, морфеми перехідного типу; вони лише подібні до афіксів, але не тотожні ні афіксам, ні кореням; це кореневі морфеми, які в словах певного типу виявляють свою функціональну близькість до афіксів (Л. Вакарюк, С. Панцьо).

Афіксоїди – такі складники, які трапляються в деяких типах складних слів у результаті делексикалізації та афіксалізації, тобто переходу початкових або кінцевих частин первісно складного слова в розряд афіксів при збереженні їх кореневості. Вони виступають у структурі слова й системі словотворчих засобів як морфеми перехідного типу, тобто вони одночасно функціонують у мові в ролі афікса й кореня з його загальним лексичним значенням та мають паралельні синонімні суфікси: *кита-їст – китає-знавець* (І. Ковалик).

Афіксоїд – синкретична за місцем і роллю в слові морфема, проміжна між кореневими та службовими морфемами, колишня коренева морфема, що втратила свою мотиваційну роль у семантиці слова й отримала ознаки службової морфеми. Запозичені з інших мов кореневі морфеми отримують статус афіксоїдів за умови несприйняття пересічними носіями мови їхнього змісту та відсутності їх як вільних коренів у мові, що запозичує (О. Селіванова).

Афіксоїд (від *афікс* і грец. *εἶδος* – вигляд, сорт, тип, вид) – проміжна морфема, частина складного або складноскороченого слова, здебільшого співвідносна з повнозначним словом чи основою, яка повторюється з тим самим значенням у низці слів і наближається за словотвірними функціями до афіксів (Українська мова. Енциклопедія.).

Афіксоїд – проміжна афіксоподібна морфема, що є частиною складного або складноскороченого слова, здебільшого співвідносного

з основою чи коренем, яка повторюється з тим самим значенням у багатьох словах, наближаючись за словотвірними функціями до афіксів (Н. Клименко).

Серед афіксоїдів багато запозичених коренів: *антропоїд і гітекантрон, бібліофіл і філологія, метрампер і спектрометр, патологія і психопат*. Багато запозичених і питомих афіксоїдних основ співіснують у мові в тому самому значенні: **водо-** й **аква-**, **гідро-** і **ватер-**; **земле-** і **гео-**; **біо-** і **життє-**; **геліо-** і **сонце-**; **тепло-** і **термо-**; **-пис** і **-граф**; **-мір** і **-метр**; **-нос** і **-фор**; **-люб** і **-філ**:

Кожен з нас неологізми знає:

це нові слова. Вони кругом.

А в старих їх словниках немає –

мотобол, фломастер, космодром.

Д. Білоус.

Афіксоїди можуть бути подібними або до префіксів (стоять на початку слова), або до суфіксів (займають позицію в кінці слова). Тому й виділяють префіксоїди та суфіксоїди.

Префіксоїди – початкові елементи складних слів. На думку В. Горпинича, джерела префіксоїдів – це препозиційні повнозначні кореневі частини складних слів, які втрачають свою семантику й інші ознаки повнозначних слів і перетворюються на префіксоїди.

Префіксоїди – кореневі морфеми, які виконують функції префіксів і займають у слові їх позицію (Л. Вакарюк, С. Панцьо). С. Бевзенко виокремлює їх понад 210 (*високо-, дрібно-, водо-, горе-, звуко-, макро-, міні-, західно-, голосо-, внутрішньо-, вузько-, дерево-, золото-, ліво-, лісо-, мікро-, максі-, полі-, бі-, псевдо-* та ін.) Наприклад, *високоерудований, дрібнолистий, водопровідний, горезвісний, звукоізоляція, мікроавтобус, мікродоза, кардіохірургія*. Отже, **префіксоїди** – це колишні повнозначні корені, що в основному втратили своє первісне значення, ознаки самостійності, але частково ще зберігають первісні структурно-семантичні елементи і перебувають на шляху до повного перетворення на службову морфему – префікс. На думку В. Горпинича, префіксоїд – це перехідне явище від самостійної морфеми до службової. Тому завдяки префіксоїдам буде зростати кількість префіксів (В. Русанівський). Префіксоїд може стати префіксом, якщо він має такі ознаки:

- 1) не вживається в мові як корінь;
- 2) не здатний розташовуватися в постпозиції.

Серед префіксоїдів виділяємо питомі (*високо-, дрібно-, водо-, горе-, звуко, західно-, голосо-, внутрішньо-, вузько-, дерево-, золото-, ліво-, лісо-, мало-, багато-, пів-, напів-, низько-* тощо) та іншомовні (*аван-, авто-, агро-, аеро-, псевдо-, мікро-, максі-, полі-, бі-, кардіо-, геліо-, біо-, гео-, інтра-* та ін.). О. Селіванова **префіксоїдами** називає запозичені елементи в препозиції до кореня, які в реципієнтній мові втратили повнозначність:

Колись, давно, були якісь гіганти.

Тепер зручніші виміри – пігмей.

Напівнездар чи напівталанти,

В космічний вік – дрімучий Птоломей.

Л. Костенко.

О царство півсерць, півнадій, півпричалів,

Півзамірів царство, півзмаг і півдуш!

В. Стус.

...мій курс

не злежить від курсу долара –

він дуже залежить

від курсу твоїх слів

і моєї кардіограми.

М. Матіос.

Суфіксоїди – це кінцеві корені, які втрачають ознаки повноцінного кореня й набувають ознак суфікса. На певному етапі вони поєднують ознаки кореня й суфікса. На думку авторів інверсійного словника, їх в українській мові 15: *-актний, -водний, -госп, -манка, -торг, -фазний, -філ, -фон, -фор, -вод, -подібний, -томний, -мір, -різ, -їд, -роб, -терапія -поверховий* та ін. (*земноводний, рибгосп, графоманка, ракоподібний, фітотерапія, двохтомний, трифазний, землемір, хліборіз, короїд, хлібороб, танкодром*):

Сервіз, естамп, бібліотека...

О ні, самотність ще не пекло,

Але й не рай ...

І. Жиленко.

І. Ковалик називав суфіксоїди так званими **словоелементами** або **суфіксами-слівцями**, що виникли на сучасному етапі шляхом утрати колишнього лексичного значення останнього складника складного слова, який переходить до розряду словотворчих морфем.

У префіксоїдів і суфіксоїдів інша природа значення, ніж у префіксів та суфіксів, оскільки перші утворюються з коренів, наділених лексичним значенням.

Питання про афіксоїди у світовій лінгвістиці остаточно не розв'язане через окремі причини, що зумовило появу різних термінів на позначення цих структурних елементів слів: **субафікси, одиниці особливого статусу, відносно вільні (зв'язані) морфеми, форма,**

що комбінується, префіксовані і суфіксовані словоелементи тощо. Очевидно, такі структурні елементи стоять на шляху перетворення з кореня на афікс (префікс чи суфікс). Але остаточно їх можна буде вважати афіксами тоді, коли в мові в окремому вжитку їх не використовуватимуть як самостійні корені. У шкільній практиці такі одиниці розглядають як корені в складному слові.

ПОСТФІКС

В окремий вид службових афіксів постфікси виділені порівняно недавно. У деяких старих посібниках їх називають частками. Відомі різні витлумачення терміна постфікс:

1. **Постфікс** – аглютинативна службова морфема, яка розташована в слові після закінчення й формотворчого суфікса, виражає граматичне і / або словотвірне значення (Українська мова. Енциклопедія).

2. **Постфікс** – службова морфема, що стоїть у слові після кореня (А. Грищенко), тобто автор зараховує до постфіксів усі морфеми, які стоять після кореня.

3. **Постфікс** – буква, склад чи слово, приєднані до кінця слова (Є. Кротевич).

4. **Постфікс** – службова внутрішньокатегорійна морфема, що розташовується в кінці слова й утворює слова чи граматичні форми. Постфікси – це афікси, які послідовно (один за одним) приєднуються до слова – твірної бази. Постфікс є маркером кінця нерозчленованої лексичної основи й кінця незмінюваного слова (*як-таки, тому-то, як-небудь, нащось*). Якщо в слові два постфікси, то останній із них відіграє роль такого маркера, він виражає нове словотвірне й лексичне значення цього слова (*десь-то, колись-то*) (З. Сікорська).

5. **Постфікс** – службова морфема, що стоїть у кінці слова, після закінчення, має словотворче або формотворче значення (О. Пономарів).

6. **Власне постфікс** – це афікс, який знаходиться в абсолютному кінці слова, після закінчення, і виконує словотворчу й граматичну роль; так, *-ся* приєднується до дієслів як словотворчий афікс і водночас надає їм зворотного або пасивного значення (М. Плющ).

7. **Постфікс** – службова морфема, що в морфемній структурі слова знаходиться після флексії і служить для слово- й формотворення. Їх

ще називають пофлексивними або аглютинативними суфіксами (О. Селіванова).

Уперше термін постфікс запропонував І. Бодуен де Куртене. Учені називають різну кількість постфіксів:

* І. Ковалик – 1 (**-ся/-сь**);

* Н. Клименко – 8 (**-бо** (*дивитися-бо*), **-будь** (*куди-будь*), **-небудь** (*чий-небудь*), **-но** (*слухай-но*), **-таки** (*чув-таки*), **-сь** (*хтось, десь*), **-ся/-сь** (*лікуватися, умиватися*);

* Д. Ганич, І. Олійник – 7: дієслівні **-ся/-сь** (*одягатися*), **-те** (*заходьте*), **-но** (*почекай-но*), **-бо** (*скажи-бо*), займенникові **-будь** (*будь-що-будь*), **-небудь** (*хто-небудь*), **-сь** (*хтось*);

* В. Горпинич – 7: **-ся** (*підпиратися*), **-сь** (*десь*), **-небудь** (*який-небудь*), **-будь** (*що-будь*), **-то** (*десь-то*), **-те** (*співайте*), **-мо** (*знаймо*);

* Є. Макаренко – 6: **-сь, -ся, -небудь, -який, -де, -но** (*піднятися, будь-який, хто-небудь, ходи-но*);

* З. Сікорська – 24: 1) **-БИ/-Б** (*мовби, щоб, аби*); 2) **-БО** (*скажи-бо, буде-бо, тут-бо*); 3) **-БУДЬ** (*що-будь*); 4) **-ГА** (*ага, гай-га*); 5) **-ГЕ** (*еге, еге-ге*); 6) **-ГО** (*ого, ого-го*); 7) **-ГУ** (*агу*); 8) **-Ж/-ОЖ** (*ніж, також*); 9) **-ЖЕ** (*якже*); 10) **-Й** (*ей, гай*); 11) **-КЕ** (*прочитай-ке*); 12) **-МО/-М** (*нумо, лем*); 13) **-НЕБУДЬ** (*звідки-небудь, що-небудь*); 14) **-НО** (*подай-но, принеси-но*); 15) **-ОТ** (*як-от*); 16) **-СІ** (*агусі*); 17) **-СЬ/-ОСЬ** (*кимсь, кимось, чогось, нащось*); 18) **-СЯ/-СЬ** (*соромитися, соромитись*); 19) **-ТАКИ** (*все-таки, загадав-таки*); 20) **-ТЕ** (*ходімте*); 21) **-ТО** (*стільки-то, якби-то*); 22) **-Х** (*ох*); 23) **-Ш/-ША** (*агуш, агуша*); 24) **-ЩО** (*абощо*).

За структурою постфікси поділяють на прості (всі) та складні, які виникли внаслідок об'єднання двох афіксів (їх є 2: *-небудь, -таки*); переважають двофонемні (19), однофонемних – 7 (*-ж, -й, -м, -сь, -сь, -х, -ш*), трифонемних – 2 (*-будь, -що*), чотирифонемних – 1 (*-таки*), п'ятифонемних – 1 (*-небудь*). Вокалічних постфіксів немає, консонантних 7 (*-ж, -й, -м, -сь, -сь, -х, -ш*), усі інші – змішані. Усі постфікси української мови питомі, запозичених немає. Джерела постфіксів – повнозначні та службові слова, зокрема займенники, прислівники, сполучники, частки, які втратили свої основні функції.

Постфікси використовують для творення всіх частин мови:

1. Для іменників – 3: **-бо, -таки, -то** (*жона-бо, селянин-таки, скарби-то*).

2. Для прикметників – 1: **-таки** (*важкий-таки*).

3. Для займенників – 7: **-бо, -будь, -небудь, -но, -сь, -таки, -то** (*чий-бо, хто-будь, він-таки, який-небудь, хтось*).

4. Для числівників – 1: **-таки** (*перший-таки*).

5. Для дієслів – 6: **-бо, -ке, -но, -ся/-сь, -таки, -те** (*прочитай-ке, дай-но, розрахуватися, ходімте, зробив-таки*).

6. Для прислівників – 11: **-бо, -будь, -де, -же, -небудь, -но, -таки, -ож, -от, -сь, -то** (*там-бо, коли-будь, осьде, якже, також, десь, знову-таки, якось-то*).

7. Для сполучників – 9: **-б/-би, -бо, -ж, -же, -но, -от, -таки, -то, -що** (*щоб, щоби, або, ніж, якже, аби-но, як-от, якби-то, якщо*).

8. Для часток – 11: **-би/-б, -бо, -ге, -де, -ж, -же, -мо, -но, -таки, -то, -що** (*неначеб, нехай-бо, еге, онде, отож, отже, нумо, нехай-но, невже-таки, абощо*).

9. Для вигуків – 11: **-бо, -га, -ге, -го, -гу, -й, -мо/-м, -но, -сі, -те, -ш/-ша, -х** (*ну-бо, ага, еге, ого, агу, ей, анумо, нум, ади-но, агусі, гетьте, агуш, агуша, ух*).

За здатністю сполучатися з певними частинами мови постфікси поділяють на:

1. Одночастиномовні: придієслівні **-СЯ, -СЬ, -КЕ** (*ходи-ке, водитися, бачитись*), привигуківі **-ГО, -Й, -СІ, -Х, -Ш/-ША** (*ого, егей, ій, агусі, ех, агуш, агуша*).

2. Різночастиномовні: **-ТАКИ** (іменниковий, прикметниковий, займенниковий, числівниковий, дієслівний, прислівниковий, сполучниковий, частковий): *він-таки, зробив-таки, де-таки*; **-ТО** (іменниковий, займенниковий, прислівниковий, сполучниковий, частковий): *такий-то, так-то, якби-то*; **-НО** (займенниковий, дієслівний, прислівниковий, сполучниковий, частковий, вигуківий): *занеси-но, нехай-но*; **-БО** (іменниковий, займенниковий, дієслівний, прислівниковий, сполучниковий, частковий, вигуківий): *той-бо, звільни-бо, так-бо* і т.д.

Постфікси мають різний вияв продуктивності. До продуктивних належать **-СЯ/-СЬ, -ТО, -ТАКИ**, до малопродуктивних – **-БО, -НО**; непродуктивними, але регулярно вживаними є постфікси **-НЕБУДЬ, -БУДЬ, -СЬ**; до нерегулярних належать такі постфікси: **-БИ/-Б, -ГА, -ГЕ, -ГО, -ГУ, -ДЕ, -Ж, -ЖЕ, -Й, -СІ, -Х, -Ш** та ін.

Отже, цей особливий вид службових морфем об'єднує невелику кількість афіксів, але він не замкнений, до нього прилягають афіксоїди – перехідне явище від повнозначних постпозиційних частин складних слів до службових морфем, які можна назвати

постфіксоїдами. 3. Сікорська виділяє 5 постфіксоїдів: **-МОГА** (якомога, якмога, скількимога, щомога), **-ЗАВГОДНО** (скільки-завгодно), **-ЧИСТО** (геть-чисто), **-ТАКИЙ** (який-такий, сякий-такий), **-СЯКИЙ** (такий-сякий). З часом вони можуть стати постфіксами, оскільки розташовані в абсолютному кінці слова й мають узагальнено словотвірну семантику, але поки що співвідносно з лексичним значенням кореня чи основи.

З огляду на свою незначну питому вагу в системі мови постфікси широко використовують як стилістичний засіб, надаючи словам суб'єктивно-модальних, емоційно-експресивних відтінків, чим підсилюють виразність мови:

*Ой ти, серпню, солом'яний парубче,
Горобино, золота дівонько,
Поберіться-но, поберіться-но,
Полюбіться, покохайтесь,
Нехай батько-ячмінь
Настовбурчить вусища,*

*Нехай мати-ніч шукає палюгу,
Хай здивуються, хай зчудуються,
Що гордий син перевеслуватий
Бере золото, дівку-золото.*

М. Павленко.

КОНФІКС

У традиції українського мовознавства терміном конфікс (від лат. *confixum* — узятє разом) називають «афікс, що має єдине неподільне значення, але складається з двох частин, які розташовані перед коренем і після нього» (Н. Клименко, Є. Карпіловська). І. Мельчук для позначення переривчастих афіксів пропонує термін «циркумфікс» (від лат. *circumfixus* — закріплений кругом): «Циркумфікси оточують корінь (або рідше – інший афікс) з обох боків – як спереду, так і ззаду, «ділячись» при цьому на частини, але не "розриваючи" корінь». Деякі вчені не визнають конфікс як окремий тип афікса, бо для цього немає ні структурних, ні функціональних підстав (І. Ковалик). Вагомими аргументами на користь визначення конфікса як окремої знакової одиниці морфемного рівня мови виступає його здатність виражати нове, не властиве окремим компонентам конфікса, категоріально-розрядне значення та позиційна зв'язаність із коренем конфіксальних афіксів. Зокрема, Є. Карпіловська зазначає: «Аналіз нашого матеріалу дозволяє накреслити такі ознаки функціонування суфіксів, що вказують на їхнє закріплення в конфіксах: 1) відсутність спільнокореневого слова, створеного суфіксом самостійно; 2) формування в суфікса в складі конфікса нового, не властивого окремому суфіксу в спільнокореновому слові категоріально-розрядного значення».

У словотворі трапляються випадки, коли дериваційні афікси в структурі слова утворюють своєрідну рамку, у яку вкладається твірна основа (*пара – напарник, плуг – передплужник, свічка – підсвічник*). У творенні цих слів бере участь одна морфема, яка складається з двох дистантно розташованих елементів – суфікса і префікса. Спосіб словотворення нових слів називають префіксально-суфіксальним. Він найпоширеніший. Його особливість полягає в тому, що слово утворюється одночасним приєднанням до твірної основи складеного за формою, але єдиного за значенням форманта. Доказом неподільності префікса й суфікса в таких випадках може служити формальний критерій. Такі слова не вживаються без префікса (*парник, свічник*) і суфікса (*напар, підсвіч*). Указані особливості цього афікса зумовили те, що вчені визнали за ним статус самостійної одиниці в структурі слова, хоча єдиного терміна на позначення цього форманта немає. Такий афікс називають **біморфема, біморфема дистантна, біфікс, циркумфікс, префіксально-суфіксальна морфема, конфікс**.

Конфікс – службова перервана морфема, що в процесі творення слова одночасно приєднується до твірної основи та складається з 1) префікса й суфікса, 2) префікса й постфікса або 3) префікса, суфікса й постфікса. Здебільшого конфікс трактують не як морфему, а як словотворчий формант, який актуалізується лише в словотвірному акті (О. Селіванова).

Конфікс (від лат. *con...* – префікс, що означає об'єднання, спільність, сумісність, і *fixus* – прикріплений) – словотворчий формант, що становить єдність префікса з іншою морфемою (суфіксом, постфіксом), одночасно використовуваними в словотвірному акті. Конфікси активно вживають при конфіксальному, або префіксально-суфіксальному, словотворенні іменників, прикметників, прислівників (Українська мова. Енциклопедія).

Особливістю конфіксів є відокремлене основою слова розташування частин єдиного форманта: **ви-...-ок** (*вибалок*), **нав-...-ки** (*навпочіпки*), **о-...-ок** (*одвірок*), **пере-...-ок** (*перелісок*), **по-...-увати** (*поблискувати*), **по-...-ому** (*по-українському*), **у-...-ити** (*увиразнити*).

Отже, **конфікс** – це перерваний, але єдиний словотворчий афікс, що складається з двох компонентів, перший із яких формально збігається з префіксом, а другий – із суфіксом, постфіксом, флексією. Конфікс тільки формально подільний, а семантично він абсолютно цілісний, оскільки формує нове значення слова. Учені виділяють конфікси, які утворюються з:

1. Префікса і суфікса: **ЗА...ИТИ** (зародити), **УЗ...Й-А** (узгір'я), **О...ОК** (ошийок), **ПРО...ОК** (простінок), **СУ...ОК** (суглинок), **ПЕРЕ...ОК** (перелісок), **СУ...ИЦ(Я)** (сукровиця), **ПО...ОМУ** (по-нашому), **ПО...И** (по-батьківськи), **ЗА...Н(ИЙ)** (загірний), **ПО...УВАТИ** (поблискувати), **У...ИТИ** (увиразнити) та ін.:

*Затінок, сутінок, день золотий,
плачуть і моляться білі троянди*

Л. Костенко.

2. Префікса і нульового суфікса: **БЕЗ...0** (безмір, безум):

*Такої зоряної тиші,
такого безміру в добі!
Це, може, навіть і не вірші,
а квіти, кинуті тобі.*

Л. Костенко.

3. Префікса і флексії: **БЕЗ ...ИЙ** (безрогий, беззубий, безголовий):

*Безберегий такий політ з орбіт,
Стрімголов, шкереберть – у смерть*

М. Матіос.

4. Префікса і постфікса: **У...СЯ** (усістися, учитатися).

Отже, слова із наведеними конфіксами будуть утворюватися префіксально-суфіксальним, префіксально-флексивним, префіксально-постфіксальним та префіксально-суфіксально-постфіксальним способами.

Кожна частина мови має свої конфікси:

1) іменник: **УЗ...Й-А** (узголів'я), **УЗ...ОК** (узлісок), **О...ОК** (опеньок), **ПА...ОК** (пасинок), **СУ...ОК** (сутінок) та ін.;

2) прикметник: **НЕБЕЗ...Н-ИЙ** (небезпорадний), **СУ...Н-ИЙ** (сурядний, сукупний);

3) дієслово: **ВИ...СЯ** (виспатися), **ПЕРЕ...УВА-ТИСЯ** (перегукуватися, перекрикуватися);

4) прислівник: **ПО...И** (по-материнськи), **ПО...ОМУ** (по-дідовому).

Конфікси поширені в дієслівних похідних, оскільки дієслово має найбільшу кількість префіксів.

ІНТЕРФІКС

У будові слова виділяють сегменти, які не мають ні граматичного, ні лексико-граматичного значення, але виконують суто структурну функцію, – вони з'являються тоді, коли твірна основа і твірний суфікс чи префікс у процесі словотворення не можуть поєднатися з

фонетико-орфоепічних причин, бо виникає або збіг кількох приголосних, які є важкими для вимови, або, навпаки, гіатус (поруч стоять кілька голосних). Такі сегменти прийнято називати **інтерфіксами** чи **структемами** (В. Горпинич). На позначення цього явища відомі також назви **пусті морфи, вставки, прокладки**.

Інтерфікси – асемантичні (позбавлені значення) прокладки, що з'єднують морфеми (*шосейний, кофейний, ялтинський*). Вони не мають ніякого словотвірного значення і нічого не додають до того словотвірного значення, яке виражається дійсними суфіксами (О. Волох).

Інтерфікс – це афікс, що стоїть між двома (або більше) основами у складних словах-композиціях (М. Плющ).

Інтерфікси – морфонологічні засоби у вигляді асемантичних прокладок (О. Земська).

Інтерфікси – це морфоїдні елементи, які розташовані між коренями й служать для поєднання їх в одне ціле (Л. Вакарюк, С. Панцьо).

Інтерфікси – сполучні морфеми, що використовуються для зв'язку структурних частин у складних словах (О. Пономарів).

Інтерфікс – асемантична структурна частина слова, яка служить фонетичною прокладкою для надання слову благозвучності (О. Селіванова).

Інтерфікс (від лат. *inter* – між і *fixus* – прикріплений) – 1) сполучна морфема, що з'єднує частини складного слова; 2) морфема без самостійного значення, що розташована між основою та словотвірною чи граматичною морфемою, є засобом їх поєднання (Українська мова. Енциклопедія).

І. Ковалик не погоджувався з тим, що інтерфікси – фонемні комплекти, позбавлені самостійного значення, наявні в похідному слові між твірною основою і суфіксом, бо всі подібні елементи є складовими і невід'ємними частинами поліморфемних суфіксів, що постали внаслідок словотвірного перерозкладу морфем, тому термін «інтерфікс» має реальне застосування лише до поєднувальних голосних у композиціях.

Інтерфіксом може бути один звук (*жи-в-ц-ем*) чи звукосполучення (*душанб-ин-ськ-ий*). В українській мові відомо близько 30 інтерфіксів. Вони сприяють засвоєнню запозичених слів і перетворенню їх на твірні основи (*шосе-й-ний*). Їх використовують при поєднанні твірних

основ на голосний (рідше приголосний) із суфіксами іменників та прикметників, утворюваних:

а) від запозичених (власних чи загальних) слів, а також питомих основ **-ан(-ян-), -ат-, -в-, -ей-, -ин-, -іан-, -ів-, -ій-**: *григор-іан-ськ-ий, депо-в-ець, драм-ат-ичн-ий, корол-ев-ич, махн-ов-ець, заробітч-ан-ськ-ий, жит-ей-ськ-ий, мексик-ан-ець, піфагор-ій-ськ-ий, сількор-ів-ськ-ий, ялт-ин-ськ-ий*;

б) віддієслівних основ **-в-, -л-, -й-, -ін-, -н-**: *бува-л-ець, гра-в-ець, обра-н-ець, суди-л-ищ-е*;

в) у процесі відмінювання та дієвідмінювання: *ім-ен-і, мат-ер-і, чуд-ес-а, ста-н-уть, ста-вл-ять, зна-й-уть*.

У прислівниках між твірними основами на голосний і суфіксом **-н-** вставляється **-ш-**: *вчора-ш-н-ій, тоді-ш-н-ій, завтра-ш-н-ій*. Інтерфікс може стояти перед різними суфіксами з вокальним, рідше – консонантним початком: *жи-в-ий, жи-в-ець, жи-в-и-ти, жи-в-ісінь-к-ий, жи-в-уч-ий*.

Виділяють інтерфікси продуктивні, які часто використовують у похідних словах і словоформах (**-о-, -е-, -и-, -в-, -л-, -ів-, -й-, -н-**), і малопродуктивні (**-а-, -ою-**). Серед малопродуктивних інтерфіксів трапляються унікальні, властиві кільком словам: *рекорд-с-мен, спорт-с-мен*. Інтерфіксація не є способом словотворення. Це морфологічний засіб мови, подібний до чергування, але відмінний від нього ступенем передбачуваності, регулярності. Найтиповішим і найпродуктивнішим місцем інтерфіксів у сучасній мові є межа твірної основи й суфікса або межа двох основ у складному слові.

Інтерфікси виникають:

1. Між твірним словом і твірним суфіксом (*ялт**ин**ський, дніпровський, дністр**ян**ський, торбеш**н**ик, купей**н**ий, драмат**ич**ний, сількор**ів**ський, вчор**аш**ній, тоді**ш**ній*).

2. Між двома твірними коренями (*земл**ер**об, вод**ог**ін, сінозбир**ан**ня, ліс**ов**од, житт**є**пис, бурев**ій**, скл**од**ув*).

3. Між закінченням і формотворчою основою (*мат-**ер**-і, неб-**ес**-а, чуд-**ес**-а, стан**у**ть*).

4. Між твірною основою і твірним префіксом (*під-**і**-брати, від-**і**-спатися, о-**бі**-зватися, вв-**і**-пхнути*) (В. Горпинич):

*Листо**п**ад листям, а життя роками –*

*Обсип**л**ється, розвіє**т**ється навічно.*

Г. Чубач.

Характерні ознаки інтерфіксів:

1. Відсутність будь-якого граматичного чи лексико-граматичного значення, тому їх називають асемантичними елементами.

2. Наявність конститутивної функції, тобто вони є будівельним матеріалом слова, у певних позиціях обов'язкові структурні словотвірні елементи, хоч і позбавлені семантики (вони не мають значення, але виконують функцію), тому це не пусті прокладки, а функційно значущі елементи.

3. Несамостійний статус їх у слові, адже вони не є окремими складниками слова, як морфеми, і тому прилягають або до твірного суфікса (*алушит-ин-ський, суфікс-аль-ний*) чи префікса (*від-і-спатися, об-і-гнути*), або до твірної основи (*пар-о-плав, пол-е-захисний, а-к-ати, шосе-й-ний, сса-в-ець, жи-т-ець*), у результаті чого виникають ускладнені префікси (*зі-, віді-*) чи суфікси (*-івськ-, -инськ, -альн-*).

У шкільній практиці інтерфікси – особливий тип словотворчих афіксів, які використовують для зв'язку двох і більше коренів у складному слові (так звані сполучні голосні О, Е). Як інтерфікси кваліфікують також структурні елементи, які використовують у творенні прикметників і дієслів (*бігати – біг-ан-ина*). Інтерфікси – це словотворчі афікси. Виділяють таке поняття, як нульові інтерфікси, у словах *сон-трава, інженер-механік, чар-зілля*:

І це рятівне труй-зілля

Ми питимемо удвох.

М. Матіос.

ІНФІКС

Інфікс – це службовий морф, який знаходиться всередині кореня (Ю. Карпенко).

Інфікс – службова морфема, уставлена в основу або корінь слова, яка служить для творення слів (О. Селіванова).

Інфікс (від лат. *infixus* – вставлений) – службова морфема, яку вставляють у середину кореня чи основи при творенні похідних слів або граматичних форм (Українська мова. Енциклопедія).

І. Ковалик уважає, що інфікси – це афікси, вставлені всередину кореня або основи. У слов'янських мовах інфіксів немає. Але в українській мові є слова, у яких службовий морф знаходиться не всередині кореня, а всередині суфікса. Це пестливі дієслова *питоньки, питусі, спатоньки, житоньки, їстусі* та ін. У цих словах пестливі іменникові суфікси **-ОНЬК-**, **-УС-** знаходяться всередині

інфінітивного суфікса **-ТИ**. За місцем у слові вони втратили ознаку суфікса, бо стоять усередині морфеми, а тому набули ознак інфіксів. Якщо за диференційну ознаку інфікса брати 'розміщення всередині', то ці компоненти можна вважати інфіксами.

Отже, **інфікс** – це морф, який розташований усередині кореня чи іншого морфа як додатковий звуковий сегмент, що утворює нове слово або словоформу, а не як заміник іншого звукового сегмента.

ІНШІ АФІКСИ

Виділяють низку інших афіксальних морфем, серед яких найвідомішими є **амбіфікс** і **трансфікс**.

Амбіфікси – афіксальні морфеми, які мають здатність прикріплюватися до твірної основи чи кореня як у препозиції, так і в постпозиції (О. Селіванова).

Амбіфікс – службова морфема, яка може функціонувати як перед коренем, так і після нього. Наприклад, англ. *out* виконує роль префікса (*outcome* – результат, наслідок) і роль постфікса (*come-out* – ставати відомим, виходити, сходити).

Трансфікс – афіксальна морфема, яка розділяє корінь, що складається з приголосних звуків, голосними для вираження відповідних граматичних значень (араб. *kataba* «він писав», *kutiba* «написаний») (О. Селіванова).

Трансфікс – несучільна морфема з голосних звуків, які вставляються в несучільний консонантний корінь. Вони характерні для арабської мови, де корені складаються з приголосних звуків, а трансфікси – з голосних; голосні вставляються між приголосними й виражають певне значення.

VI. ПОНЯТТЯ ЗМІНЮВАНОВОГО / НЕЗМІНЮВАНОВОГО СЛОВА

У процесі мовлення одні морфеми в словах є постійними (корінь, суфікс, префікс) та змінними (флексія). Слово може складатися лише з постійних морфем. Такі слова є невідмінюваними (незмінюваними) і мають чисту основу. Це прислівники, дієприслівники, інфінітив дієслова, дієслівні форми на *-но*, *-то*, службові частини мови, вигуки, незмінювані запозичені іменники, жіночі прізвища на приголосний та *-о* (*бюро*, *какаду*, *ему*, *швидко*, *утричі*, *надвоє*, *там*, *знати*, *змогти*,

сидячи, прочитавши, сказано, вишито, в, на, хай, але, (Катерина Білокур, (Оксана) Петрусенко). Але немає слів, які склалися б тільки зі змінної морфеми – закінчення (флексії).

Слова, що складаються з постійних і змінюваних морфем, є відмінюваними, тобто змінюваними (*стіна, приміський, собі, двадцяти, ходила, скошений*). Змінюваними в українській мові є іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова та дієприкметники (*народ, веснянка, славетний, українська, п'ятеро, сьомий, моя, їхній, всякий, мріють, знаємо, ходив, відчували, вишитий, намальована, вивчений*). Наявність флексії (зокрема й нульової) у слові свідчить про те, що слово відмінюване (змінюване), відсутність – невідмінюване (незмінюване). Наприклад, у наведеному нижче уривку всі самостійні частини мови є змінними, оскільки вони мають закінчення (матеріально виражене чи нульове):

Далекий обрій. Вохра. Бірюза.

Розбилось небо золотим розрядом.

В тобі любов ходила, як гроза

Над молодим і обімлілим садом (О. Пахльовська).

ФЛЕКСІЯ. НУЛЬОВА ФЛЕКСІЯ

Термін «флексія» належить Ф. фон Шлегелю. Ним він позначав явища граматичних чергувань (1808). Потім термін набув значення словозмінного афікса. Паралельний термін «закінчення», як вважають, уперше застосував у варіанті «законченіє» Я. Головацький (1849) із дещо іншим значенням.

Флексія – службова морфема, що не входить до складу основи, стоїть після суфікса або після кореня (у непохідних словах) і виражає відношення слів одне до одного у зв'язному мовленні (О. Пономарів).

Флексія – граматичний афікс, що виражає відношення слова до інших слів у словосполученні чи реченні (А. Грищенко, М. Плющ).

Закінченням, або **флексією**, називається змінна частина слова, яка служить для вираження його граматичних значень, наприклад: *ходжу* – флексія *-у* вказує на першу особу дієслова, теперішній час, однину; *стіна* – флексія *-а* вказує на називний відмінок, однину, жіночий рід іменника (Л. Вакарюк, С. Панцьо).

Флексія – службова змінювана морфема флективних мов, що має реляційне значення, виражає граматичні значення слів і служить засобом синтаксичного зв'язку слів у реченні чи словосполученні (О. Селіванова).

Флексія (лат. *flexio* – згинання) – словозмінний афікс, що виражає у словоформах української мови граматичне значення відмінка, роду, числа, особи, часу і способу, а також реляційне значення, тобто синтаксичне відношення слова до інших слів у реченні та словосполученні (Українська мова. Енциклопедія.).

Закінчення – змінна службова морфема, яка знаходиться в абсолютному кінці слова або перед постфіксом і виражає у словоформах граматичне значення особи, роду, числа, відмінка та синтаксичні відношення між словами в реченні. За походженням усі закінчення в українській мові питомі, успадковані з інших епох. Запозичених закінчень немає. Основним джерелом формування закінчень є перерозклад основи: *вода, землям* (Докладно див.: Перерозклад).

Флексія виконує такі **функції**:

1. **Словотвірну** – разом із суфіксом завершує процес творення відмінюваного слова (*учителька, товариство*) або утворює нове слово флективним способом (*раб – раба* (ж.р.), *Богдан – Богдана* (ж.р.)).

2. **Граматичну** – вказує на частиномовну належність слова й виражає його граматичне значення (*поле, польовий, по́леш; мрія, мрійний, мріємо*).

3. **Формотворчу** – є засобом творення словоформ (*земля, землі, землю, землею; співаю, співаєш, співаємо, співають*).

4. **Словозмінну** – формує словозмінну систему мови (відмінювання іменника, прикметника, числівника тощо).

5. **Релятивну** – виражає відношення між словами в реченні, є засобом їх вираження (*слухаю музику, малюю картину* – об'єктні; *зимовий день, ясна посмішка* – атрибутивні).

За типом граматичних значень закінчення поділяють на 4 групи:

1. Особові, які наявні тільки в дієсловах (*пишу, пишеш, пише*).

2. Родові, які наявні в іменниках (*море, серце, сонце, весло, вікно, тепло*), у дієсловах минулого часу (*ходила, ходили, знала, знало*), у прикметниках (*осінній, осіння, осіннє*), у прикметникових займенниках (*всякий, всяка, всяке*), у порядкових числівниках, які зараз трактують як прикметники (*третій, третя*) у дієприкметниках (*сходжений, сходжена, сходжене*).

3. Відмінкові закінчення – виділяються в словах тих частин мови, які змінюються за відмінками, – іменниках, прикметниках, числівниках, займенниках, дієприкметниках (*зима, зими, зимі, зиму,*

зимою, у зимі, зимо; приємний, приємного, приємному, приємним, на приємному; п'ять, п'яти, п'ятьом, п'ять, п'ятьма, на п'ятьох; такий, такого, такому, такого, таким, на такому; зраділий, зраділого, зраділому, зраділого, зраділим, на зраділому).

4. Числові, які є в тих частинах мови, котрим притаманна категорія числа (*весна – весни, мудрий – мудрі, моя – мої, перша – перші, читаю – читаємо, скошена – скошені*). У наведеному уривку поезії всі самотійні частини мови, крім *вперше, раптом*, мають закінчення – чи матеріально виражені, чи нульові:

Буває мить якогось потрясіння:

Побачиш світ, як вперше у житті.

Звичайна хмара, сіра і осіння,

Протише раптом барви золоті.

Л. Костенко.

Якщо постійні морфеми формують у слові лексичну семантику, то флексія – граматичну, але вона може формувати і граматичну, і лексичну семантику твірного слова (*кум – кума, раб – раба, Олесь – Олесья*). У такому разі говорять про синкретичний характер морфеми, яка виконує і словозмінну, і словотвірну функції.

У системі словозміни змінюваних частин мови показником граматичних значень може бути **нульова флексія**. Це морфема, що не отримує фонемного вираження в слові (О. Пономарів). Нульові закінчення мають:

1. Іменники II відміни чоловічого роду в називному та знахідному відмінках однини (*дуб, пень, стіл, дощ, родовід, водограй, Олексій*).

2. Іменники I відміни жіночого та спільного роду в родовому відмінку множини (*сестер, земель, сосен, весен, мрій, казок, сиріт, базік, невмивак*).

3. Іменники I відміни жіночого роду в знахідному відмінку множини (*дівчат, жінок, студенток, учениць, бабусь, тіток, свекрух, невісток*).

4. Іменники II відміни середнього роду на -А, -Я в родовому відмінку множини (*знань, бажань, жадань, прагнень, вражень, міркувань, зауважень*).

5. Іменники III відміни жіночого роду в називному відмінку однини (*піч, радість, любов, мить, міць, ніжність, вічність, безліч, велич, суть, річ*).

6. Іменники IV відміни середнього роду в родовому відмінку множини (*курчат, гусят, телят, лошат, поросят, чаєнят, княжат, імен, племен*).

7. Присвійні прикметники на -ИН (-ЇН), -ІВ (-ЇВ) та короткі якісні прикметники в називному відмінку однини (*зелен, повен, ясен, варт, мамин, батьків, Валеріїв*), а також відносний прикметник *маків*.

8. Деякі займенники чоловічого роду в називному відмінку однини (*він, сам, весь, всяк, кожен*).

9. Числівник сорок у називному та знахідному відмінках (*сорок*).

10. Числівники назви сотень (п'ятсот – дев'ятсот) у називному та родовому відмінках (*шістсот, шестисот, сімсот, семисот, дев'ятсот, дев'ятисот*).

11. Дієслова минулого часу чоловічого роду в однині (*писав, ходив, робив, знав, відчував*).

12. Деякі дієслова у формі II особи однини наказового способу (*сядь, ріж, їж, знай, стань, кинь, ляж, їдь, вір, мрій, линь, край*).

Варто зазначити, що кінцеві голосні незмінюваних слів не відносять до закінчень, бо вони не утворюють словоформи і не допомагають пов'язувати слова між собою в реченні (*попурі, кіно, таксі, какаду, ему, пюре, метро, рондо, лібрето, піанісимо*).

Нульові флексії виявляються через зіставлення з іншими граматичними формами тих самих слів: *рік – року, роком, зелен – зеленого, зеленому, знав – знала, знали*.

Учені виділяють такі нульові афікси:

1) нульові флексії (*рік, вічність, він, сам, Оленин, Андріїв, маків, сорок*);

2) нульові суфікси в дієсловах минулого часу (*приніс, прибіг* тощо, бо *принесла, прибігла*).

Так звані нульові морфемі не мають звукового вираження, це не реальні лінгвальні знаки. Тому вживання цього терміна можна виправдати лише для позначення відсутності певного афікса в позиції, де він міг би бути, оскільки поняття нуль розуміється як відсутність звука на певному місці. У наведеному уривку поезії маємо нульові закінчення в підкреслених словах:

*Може, це біль наш, а може, вина,
Може, бальзам на занедбані душі –
спогад криниці і спогад вікна,
спогад стежини і дикої груші.*

Л. Костенко.

VII. ОСНОВА СЛОВА. ПОХІДНА І НЕПОХІДНА ОСНОВА

У кожному слові української мови ми можемо виділити обов'язковий, невід'ємний сегмент – основу (термін «основа» належить П. Дячану (1895)). Флексії протиставляється стала частина слова як сума постійних морфем. Це лексична основа слова. До неї входять усі морфеми, крім закінчення (за шкільним підходом до визначення основи).

Основа слова – у широкому значенні частина слова без флексії, у вузькому – частина слова без флексії та формотворчих афіксів, на противагу основи словоформи. Вона є репрезентантом лексичного значення (О. Селіванова).

На закінчення й основу поділяють тільки змінювані слова. Невідмінювані мають основу, яку називають **чистою**, оскільки вона збігається зі словом. Чисту основу мають: 1) невідмінювані іменники (*журі, кіно*); 2) інфінітив (*сидіти, писати*); 3) дієприслівники (*мислячи, здійснивши*); 4) прислівники (*завтра, всюди, тут*); 5) дієслівні формит на -но,-то (*принесено, вишито*).

Основи бувають:

1. **Граматичні** (пов'язані з творенням граматичних форм слова; вони є одиницями морфеміки). Їх поділяють на:

а) *основи словозміни* – це частина слова без закінчення. У граматично змінюваних словах визначаємо **основу словозміни** шляхом відкидання флексії, яка до основи не належить: *веснян-ий, веснян-ого, веснян-им*;

б) *основи формотворення* – це частина слова, яка залишається в ньому після відокремлення закінчення й формотворчого афікса (*ходи-л-а, леж-ачи, скош-ен-ий*).

2. **Лексичні** (мають стосунок до утворення слів і є одиницями словотвору).

Основа, яка не включає до свого складу флексію, є носієм лексичного та граматичного значення; основа, яка не включає і граматичні афікси, виступає носієм тільки лексичного значення.

За типами виділяють основи:

1. **Компактні (суцільні)** – це основи, які не розділяються закінченням, тобто флексія знаходиться в абсолютному кінці слова (*зимов-ий, земл-я, пиш-емо*).

2. **Некомпактні (перервані)** – мають усередині флексію чи формотворчі афікси (*бер-у-сь, вел-о-ся, нес-л-а-ся*).

За характером виявлення свого морфемного складу виділяють основи:

1. **Вільні** – це основи, що мають здатність до вільного вияву свого морфемного складу (М. Плющ, Л. Вакарюк, С. Панцьо). Така основа завжди має у своїй структурі вільний корінь, який може функціонувати самостійно чи з флексією (*вчора, рік, весна*) або в оточенні афіксальних морфем (*вчорашній, річниця, веснянка*).

2. **Зв'язані** – це основи, які не мають здатності вільно виявляти свій морфемний склад (М. Плющ, Л. Вакарюк, С. Панцьо). До складу зв'язаної основи завжди входить зв'язаний корінь. Така основа не може функціонувати без префіксів, суфіксів, які оточують зв'язаний корінь (*кішка, кішечка, кошачий; звикнути, звичка, навик*).

За кількістю коренів основи поділяють на:

1. **Прості** – це основи, до складу яких входить тільки один корінь (*зеленавий, морозно, свійський, самотній, вікувати, навпрошки*).

2. **Складні** – основи, до складу яких входить два і більше корені (*родовід, світловодолікування, чорнослив, перекотиполе*).

За кількісно-морфемним складом основи можуть бути:

1. **Неподільні (одноморфемні, мономорфемні)** – основи, які складаються тільки з кореня (*вод-а, весн-а, мудр-ий, леч-у*).

2. **Подільні (багатоморфемні, поліморфемні)** – основи, які, крім кореня, мають у своєму складі будь-які нефлексивні афікси (*морозець, дерев'ян-ий, підсніжник, підмурівок, щедрість*).

За характером кінцевого звука виділяють основи:

1. **Відкриті** – основи з кінцевим голосним (*води-ти, зна-ти, писа-ти, бу-ти, жи-ти*).

2. **Закриті** – основи з кінцевим приголосним (*степов-ий, проміжок, кобзарськ-ий, вон-и, нес-ти*).

За характером кінцевого приголосного основи поділяють на:

1. **Тверді** – закінчуються на твердий приголосний (*небесн-ий, прибережн-ий, великодушн-ий, подорожник, кордон, дев'ят-ий*).

2. **М'які** – закінчуються на м'який приголосний (*краєзнавець, обрій, мрій-а, величність, літн-ій, дружн-ій, їхн-ій, трет-ій, колись*).

За наявністю афіксів, які входять до їх складу, основи бувають:

1. **Суфіксальні** (*снігур, співак, несун, хропун, веснян-ий, снігов-ий, склян-ий, гостинн-ий, велично, весело*).

2. **Префіксальні** (*пращід, прамов-а, розділ, відліт, премудр-ий, невесел-ий, завелик-ий*).

3. **Префіксально-суфіксальні** (*підсвічник, напарник, заміський, піднебесний, перелітн-ий, по-нашому, невесело, прекрасно*).

4. **Префіксально-суфіксально-постфіксальні** (*посміха-ти-ся, побрата-ти-ся, заручи-ти-ся, подружжя-ти-ся, звесели-ти-ся*).

5. **Інтерфіксальні** (*водогін, чорнослив, паровоз, життєпис, землемір, падолист, листопад*).

6. **Інтерфіксально-суфіксальні** (*пароплавчик, водогінн-ий*) та ін.

За наявністю / відсутністю службових афіксів основи бувають:

1. Похідні. *Похідна основа* – це основа, до складу якої, крім кореня, входять словотворчі афікси і яка мотивується через семантико-словотвірні зв'язки з іншими словами того самого кореня. Наприклад, *український (Україна), лісовий (ліс), розмовний (розмова)*. Ознаки похідності лексичної основи:

а) наявність внутрішньої форми, етимона (у слові *підсніжник* етимоном є слово *сніг*, корінь *сніж-*; у слові *лісовик* етимоном є *ліс*, корінь *ліс-*; у слові *подружка* етимоном є *друг*, корінь *друж-*);

б) здатність основи до подільності на морфемі (в основі слова *підсніжник* чітко виділяються три морфемі: префікс *під-*, корінь *сніж-*, суфікс *-ник*; у слові *лісовик* – 3 морфемі: корінь *ліс-*, суфікс *-ов*, суфікс *-ик*; у слові *подружка* префікс *по-*, корінь *друж-*, суфікс *-к*), хоча в словах *біг, хід, синь* та інших основи теж похідні (від *бігати, ходити, синій*);

в) наявність в основі вільного кореня, який може вживатися без суфіксів і префіксів, тобто мотивується словом із непохідною основою (*сніг, ліс, друг*).

2. Непохідні. *Непохідна основа* – це основа, яка збігається з коренем, тобто основа, у якій не виділяються словотворчі афікси і яка не мотивується через зв'язки зі спільнокореневими словами: *сніг, голова, рука, друг, ліс*.

Ознаками непохідності основи є відсутність:

1) внутрішньої форми, тобто прихований характер етимона (*рука, нога, небо, земля, зима, літо, весна*);

2) службових морфем в основі, тобто нерозкладний її характер (*сніг, дуб, луг, зим-а, вод-а*).

Але не всі слова за такими ознаками можна чітко розподілити на дві групи – слова з похідною основою і з непохідною основою, бо багато слів мають тільки частину ознак похідності основи. Такі слова

можуть членуватися на морфемі, але не мотивуються словом із непохідною основою (*пташка, вулиця, кошачий, бочка*). Вони поступово починають утрачати риси похідних основ. У морфеміці діє дві взаємопротилежні тенденції:

1. Від похідності до непохідності.
2. Від непохідності до похідності.

У межах першої тенденції виділяються **зв'язані та субморфні основи**.

Зв'язані основи – це ті основи, корені яких починають утрачати здатність самотійно вживатися. Це такі подільні основи з відносно прозорою або й стертою внутрішньою формою, корінь яких утратив ознаки вільної морфемі, тобто не може вживатися самотійно, без службових морфем. Зв'язана основа не виявляє вільно свій морфемний склад, функціонує тільки у складі похідних слів. Такі основи відірвалися від групи похідних і розвиваються в напрямі до непохідних. Їх не можна вважати похідними, бо вони не мають вільного кореня, і не можна назвати непохідними, бо вони ще зберігають здатність до подільності. У науковій літературі такі основи відносять то до похідних, то до непохідних. Коли про зв'язані основи говорять як про похідні, то абсолютизують тільки одну їхню рису – здатність до членування на морфемі – і нехтують іншою – нездатністю їх коренів функціонувати самотійно в непохідному слові. Коли ж про них говорять як про непохідні основи, то абсолютизують уже іншу ознаку – нездатність їхніх коренів самотійно вживатися в непохідному слові – і не зважають на досить чітко виражену здатність членуватися. На думку В. Горпинича, зв'язані основи – це перехідне явище від похідності до непохідності. Зв'язаними є основи в тих словах, у яких зв'язані корені (див.: Зв'язаний корінь). Отже, зв'язані основи відносять до похідних, оскільки вони членуються на морфемі, і до непохідних, бо корені не мають здатності самотійно вживатися в непохідному слові. Тому зв'язані основи – це перехідне явище від похідності до непохідності.

Виділяють також субморфні основи. Як зауважує В. Горпинич, **субморфні основи** – це основи, у складі яких, крім морфем, є ще асемантичні сегменти (субморфи), які позбавлені самотійності та словотвірної функції, але мають тотожну з морфемами фонетичну будову і беруть участь, як і інші морфемі, у формуванні лексичної основи слова. **Субморф** – колишній афікс, який утратив свою

морфемну та значеннєву природу і злився з коренем або афіксом через спрощення чи перерозклад (О. Селіванова).

Субморф (від лат. *sub...* – префікс, що означає підпорядкованість, і морф) – сегмент слова, що формально (за фонетичним складом) тотожний окремому афіксальному морфемі, але позбавлений будь-якого значення. Субморф бере участь тільки у вираженні значення, співвідносного з певним морфемом. Субморфи поділяють на частотні й одиничні. Частотні регулярно повторюються в певних умовах: **-к-(а)** *балка, банка, кіш-к-а, мав-к-а, боч-к-а, скрип-к-а*; **-н-** *банальний; пірамідальний*; **-ис-** *синтаксис, паратаксис*; **-ум-** *максимум, практикум*; **-ів-** *з'їздівський, виконкомівський*; **-ц-** *сон-ц-е, сер-ц-е*. Одиничні субморфи налічують кілька десятків, хоча кожен трапляється в поодиноких, здебільшого запозичених, словах: *генерал-ісимум, помп-ез-н-ий*.

Субморфи є одиницями нижчого рівня, ніж морфемі. Вони нагадують морфемі лише за формою, але не відіграють ніякого значення в слові й не виконують самостійної словотвірної функції:

Бо ти вже випив кров мою до денця.

Але дрижить, тебе зачувши, серце

М. Матіос.

Крім суфіксальних, відомі ще й префіксальні субморфи (**наковальня, спокій**). Субморфи відрізняються від повноцінних морфем відсутністю семантики та самостійної словотвірної функції. Субморфні основи є перехідним явищем від похідності до непохідності.

У шкільній практиці основою слова називають його частину без закінчення. Таку основу можна назвати **словозмінною**. У практиці вищої школи основу визначають як частину слова, що виражає його лексичне значення. Наразі не існує єдиного визначення основи слова. Найбільше суперечностей викликає питання: чи всі суфікси входять до складу основи? Є афікси, які не відносять до основи на тій підставі, що вони є формотворчими, оскільки утворюють форми слів, а не слова з іншим лексичним значенням:

1) суфікси ступенів порівняння **-Ш, -ІШ** (*глибший, добріший*);

2) префікси ступенів порівняння та збільшеної міри якості **НАЙ-, ЯКНАЙ-, ЩОНАЙ-** (*найсвітліший, прехороший, щонайліпший, якнайкращий, якнайсвіжіший*);

3) префікси збільшеного вияву ознаки **ПРЕ-, ПРА-** (*прехороший, прелютый, прадавній*);

4) суфікси зменшеності та пестливості **-К, -ИК, -ЕНЬК-, -ЕСЕНЬК-, -ІСІНЬК-, -ЮСІНЬК** та ін. (*ніжка, рученька, столик, маленький, гарнесенький, тонісінький*);

5) суфікси згрубілості та збільшеності **-ИЛ-О, -ИЩ-Е, -ЕЗН, -ЕНН** тощо (*здоровило, ножище, головище, глибочезний, величезний, страшенний*);

6) суфікси безвідносної міри якості **-УВАТ- (-ЮВАТ-)** (*сивуватий, білуватий, синюватий, темнуватий, червонуватий*);

7) суфікси інфінітива **-ТИ, -ТЬ** (*ходити, просити, казати, любити, боготворити, присвятити, питать, розуміть*);

8) суфікси минулого часу дієслів **-В, -Л-** (*знав, зрозуміла, змогли*);

9) постфікси **-СЯ, -СЬ** (*умиватися, роздягатись*);

10) суфікси та префікси (**НА-, -УВА-, -НУ-** тощо), які служать для творення видової пари дієслів (*писати – написати, відвідувати – відвідати, кричати – крикнути*);

11) суфікси дієприкметників **-Н-, -ЕН-, -Т-, -Л-, -УЧ-, -ЮЧ-, -АЧ-, -ЯЧ-** (*палаючі, стояча, почорнілий, зношений, зжаний*);

12) суфікси дієприслівників теперішнього часу **-УЧИ, -ЮЧИ, -АЧИ, -ЯЧИ** та минулого часу **-ШИ, -ВШИ**: *знаючи, кажучи, сидячи, лежачи, здійснивши, змігши*.

Відома також думка, що формотворчими є суфікси означальних прислівників **-О, -Е** (*гарно, весело, добре, зле*), проте, на нашу думку, такі афікси не є формотворчими, оскільки вони утворюють не форми, а нові слова іншої частини мови.

Але, за переконанням В. Горпинича, усі суфікси (і словотворчі, і формотворчі) беруть участь у формуванні конкретного лексичного значення слова, тому їх потрібно відносити до основи. Отже, до складу лексичної основи входять усі афікси, крім флексії. А. Грищенко та М. Плющ у підручнику «Сучасна українська літературна мова» основою вважають частину слова без афіксів із граматичним значенням. Більшість учених сходиться на думці, що до основи слова не входять формотворчі афікси, які беруть участь у формотворенні (префікси та суфікси), та словозмінні афікси (флексія, яка виражає синтаксичні зв'язки та відношення між словами). Напр., слова **лісник, лісовий, лісовичка** мають основи **лісник-, лісов-, лісовичк-**; **знав, знала, знало** – основи **зна-**. На нашу думку, логічно в усіх частинах мови, крім дієслова, визначати основу, яка збігається з основою словозміни (основа, до якої входять усі афікси, що творять індивідуальне лексичне значення слова, крім флексії), а в дієслові

визначати традиційно основу теперішнього часу та основу інфінітива, відкидаючи формотворчі афікси. Із останніх досліджень, у яких подано визначення основи, найбільш науковим та ґрунтовним є потрактування В. Горпинича: основа слова – це системна сукупність морфем і асемантичних сегментів, яка формує індивідуальне лексичне значення певного слова; тому до основи слова варто відносити на морфемному рівні всі службові морфеми (суфікси, префікси, постфікси та інтерфікси), які в певних позиціях є обов'язковими компонентами слова, бо саме за допомогою словотвірних, формотворчих морфем та асемантичних елементів (інтерфіксів) формується лексичне значення слова.

VIII. ОСНОВНІ ІСТОРИЧНІ ЗМІНИ В МОРФЕМНІЙ СТРУКТУРІ СЛОВА

У процесі історичного розвитку мови можуть змінюватися не лише значення слів та їхній фонетичний склад, але й морфемна будова: змінюється кількість морфем у слові, їхній звуковий склад, відбувається зміна їхнього значення та функції.

Основними історичними змінами в морфемній структурі слова є опрощення, ускладнення, перерозклад, декореляція.

Опрощення

Опрощенням (спрощенням) називають морфологічний процес, при якому слово зі складною морфологічною будовою втрачає значення окремих своїх морфологічних частин і стає простим символом певного уявлення. Дослідники вважають, що **опрощення** призводить до того, що межі між морфемами заростають і слово набуває цілісного немотивованого значення, пропонуючи таке визначення цього процесу: **опрощення** – це процес, який може відбутися або між усіма наявними в основі морфемами, або лише між кількома; А. Грищенко **спрощенням** називає процес, унаслідок якого членована на морфеми основа перетворюється на нечленовану; М. Плющ під **спрощенням** розуміє процес, наслідком якого є втрата похідним словом здатності виділяти наявну в ньому первісну морфему; Л. Вакарюк, С. Панцьо зауважують, що **спрощення** – це зміна в морфемній структурі слова, у результаті якої в процесі розвитку мови похідна основа, що мала у своєму складі афікси, перетворюється на непохідну, кореневу; Н. Клименко вказує, що

спрощення – це втрата словом здатності поділятися на морфемі, перехід його в розряд непохідних одиниць у мові. За словами О. Селіванової, **спрощення** – процес діахронічного словотвору; історична зміна морфемної структури слова як перетворення основи слова з похідної та членованої на непохідну й неподільну.

Розрізняють повне і неповне спрощення. Ознакою повного є повна втрата семантичного зв'язку з історично твірною основою, неповне – характеризується збереженням слабкого семантичного зв'язку з нею. При повному спрощенні слово сприймається як непохідне, таке, яке не виявляє ніяких слідів морфемної подільності: *вікно, пир, жир, мир, дар, шило, мило, рило, знак, жито, сусід, сало, булка, норів, орел, дим, народ, урожай, вітер, старий, добрий, хитрий* та ін. При неповному спрощенні залишки колишньої подільності певною мірою зберігаються; в основі виділяються не повноцінні морфи, а субморфи: *косинка, подушка, чорнило, порошок, мішок, вулиця, птиця, платок, цікавий, мишавий, обруч* тощо.

Опрощення відбувається:

1. Між коренем і суфіксом (*кінець, робота, палка, весна, живіт, мило, шило, рало, жир, мир*).

2. Між префіксом і коренем (*пакіл, негода, паводок, пагін, перепал, невід, убогий, убоїще, увесь, закон, призьба, обруч, неділя, недуг, ненароком*).

3. Між префіксом, коренем і суфіксом (*подушка, наперсток*).

4. Між коренями (*скатерть, бусурмен, дилема*).

5. Між суфіксами **-ЕН-КО** (*Паламаренко*), **-УВ-АТ-ИЙ** (*білуватий*), **-Щ-ИН-А** (*Полтавщина*).

6. Між коренем, інтерфіксом, суфіксом (*живіт, пісня, півчий*).

Причини опрощення:

1. Утрата певними словами семантичних зв'язків із колись спорідненим словом (*мішок, черепок, вікно, лапоть, крило, білка, копито, столиця, корито*).

2. Зникнення слів, від яких утворилося опрощене слово (*балка* (лит. *бала* 'болото'), *батіг* (діал. *бат* 'палка'), *загашник* (від *гачі* – 'штани').

3. Звукові зміни в будові слова, унаслідок чого втрачається зв'язок із твірним словом (*сон* – *спати*, *область* – *владсть*, *весло* – *везсло*).

Отже, унаслідок опрощення зменшується кількість морфем у слові, з'являються нові кореневі морфемні, на базі яких формуються нові словотвірні похідні:

*На вулиці – я чую крізь вікно –
Сміється жінка штучним сміхом.
Мабуть, їй сумно, але жінка хоче,
щоб їй хотілося сміятись.*

Л. Костенко.

Ускладнення

Ускладнення – термін діяхронічного словотвору, історичний процес зміни в морфемній структурі слова як перетворення основи слова з непохідної й неподільної на похідну або подільну (О. Селіванова).

Ускладнення — один із видів історичних змін морфемної будови слова: виділення афіксальних морфем у складі раніше нерозкладної основи і, відповідно, перетворення її на подільну і навіть похідну (Українська мова. Енциклопедія).

В. Горпинич дає таке визначення цьому процесу: **ускладнення** – це процес перетворення непохідної основи в похідну, тобто в здатну членуватися на морфемні; А. Грищенко зауважує, що це процес, унаслідок якого в межах морфемно нечленованих слів починають виділятися морфемні; процесу ускладнення зазнають переважно запозичені слова (*єхидна, ринок*); Л. Вакарюк, С. Панцьо під **ускладненням** розуміють мовний процес, протилежний процесу спрощення, у результаті якого слово простої, неподільної морфемної структури перетворюється в слово з подільною структурою; тобто одна морфема поділяється на дві. Найчастіше ускладнення зазнають іншомовні слова.

Причини ускладнення:

1. Подібність сегментів іншомовних слів до наших (*єхидна, зонтик* – пор. укр. *завидна, столик*).

2. Наявність або поява поряд із неподільним запозиченим словом споріднених (*пленум – пленарний, глобус, радіус – глобальний, радіальний, анархія – анархіст, анархізм, анархічний; космос – космічний, космодром, космонавт; хімія – хімік, хімізація*).

Отже, найчастіше ускладнення зазнають запозичені слова. Набули подільності слова *поетеса, гравюра* (бо *поет, гравер, гравірувати*) – з французької мови; *патронташ* (бо *патрон*) – із німецької; *попадя* (бо *pip*) – із грецької; компонент **-ок** у слові *клинок* 'лезо шаблі, кинджала' (з голл. *kling*) сприймається як зменшений суфікс (до *клин*);

компонент основи **-н-** у старослов'янському слові *єхидьна* (з грец.) переосмислено як прикметниковий суфікс; кінцевий голосний основи **-а** перетворюється на флексію (*хн-а, чалм-а*); непохідна основа слова *електрик-а* після появи похідних *електрифікація, електроенергія* тощо стала розкладатися на *електр-ик-а*; іноді так у складі неподільних основ унаслідок «народної етимології» виділяються й кореневі морфеми: слово *бузувір* (з тюрк.) відоме також у формі *безувір*, тобто 'той, хто без віри'.

Отже, ускладнення – це процес збільшення морфем у слові, результатом якого є поява нових коренів та унікальних афіксів.

Перерозклад

Уперше явище перерозкладу описав І. Бодуен де Куртене як зміну основ індоєвропейської дієвідміни в результаті тенденції вирівнювання основ за аналогією.

Перерозклад – термін діяхронічного словотвору, історичний процес зміщення межі між морфемами в слові при збереженні його похідності або переміщення меж між словами у сполуці. Причинами перерозкладу були вихід з ужитку історично твірного слова або його переосмислення, аналогія, а результатами стали виникнення нових афіксів й асемантем, нових основ і слів (О. Селіванова).

Перерозклад – це переміщення морфем у межах слова (А. Грищенко).

Перерозклад – це історична зміна морфемних меж у складі слова; такий мовний процес, у результаті якого у складі похідного слова змінюються межі між твірною основою й словотворчим афіксом унаслідок переходу звукового елемента однієї морфеми до сусідньої (Л. Вакарюк, С. Панцьо).

Перерозклад – це процес переміщення меж між морфемами в похідній основі, внаслідок чого формуються нові (вторинні) афікси, які можуть утрачати прямий структурно-значеннєвий зв'язок із первинними формами (В. Горпинич).

Перерозклад, метаналіз – зрушення в членуванні, переміщення меж між компонентами синтагм різних мовних рівнів (слова, прийменниково-іменного сполучення, словосполучення, речення). Результатом перерозкладу можуть бути нові корені й навіть слова, афікси, типи синтаксичних конструкцій. Так, унаслідок перерозкладу може відбуватися прирощення слова (кореня) за рахунок звука від префікса або попереднього слова, переважно прийменника (*зайняти,*

підняти і под.). На рівні словозміни відоме в історії слов'янських мов явище «скорочення основ на користь закінчень» (І. Бодуен де Куртене) – у відмінюванні іменників типу *риба* (*риба-мь*, *риба-ми*, *риба-хь* – *рыб-амь* і т. д.), тобто давній індоєвропейський суфікс-детермінатив унаслідок процесу перерозкладу відходить до закінчення. У словотвірних афіксах, зокрема суфіксах **-ах-** із підсилювально-експресивним значенням (*бідолаха*, *сіромаха*, *розумаха*) міг сприйматися в деяких із подібних слів як **-мах-**, звідси поява суф. **-(о)мах-** у словах типу *грудомаха*, *костомаха*. Але частіше перерозклад відбувається тут після появи у складі афіксальної основи ще одного афікса, унаслідок чого обидва афікси об'єднуються, утворюючи новий. При цьому в одних випадках виникає афікс із новим значенням: суф. **-анин-** із підсилювальним значенням опредметненої дії (*різанина*, *стрілянина*, *тяганина* і под.) утворився шляхом поєднання суф. **-ан-** (*різання* і под.) і суф. **-ин-**; аналогічно утворюється префікс **недо-**, **попо-** (*попоходити* і под.) та ін. Також від відносних прикметників із суфіксом **-н-** за допомогою суфікса **-ик** були утворені іменники типу *хлібник*, *лісник*, *хмільник*, але тепер вони сприймаються як деривати від іменників *хліб*, *ліс*, *хміль* (Українська мова. Енциклопедія).

Перерозклад відбувається між:

- 1) основою і суфіксом (*струга-нок*);
- 2) основою і закінченням (*пальт-о*, *рук-ам*, *земл-ям*, *вод-ам*);
- 3) твірною основою і твірним суфіксом (*вербичк-а*, *соломинк-а*, *аптекарьськ-ий*, *громадільник*, *полільник*, *готовність*, *живність*, *біженець*, *іскрівець*, *жилець*);
- 4) префіксом і твірною основою (*зневіра*).

Отже, явище перерозкладу породжує кількісне збагачення морфем (переважно суфіксальних). Так, унаслідок цього процесу утворилися суфікси **-АНИН**, **-ЧАНИН**, **-ІВСЬК**, **-АНСЬК**, **-НІСТЬ**, префікси **ЗНЕ-**, **ОБЕЗ-**, а також закінчення іменників **-АМИ**.

Декореляція

Декореляція – різновид історичних змін у системі словотворчих зв'язків при збереженні морфемної структури слова; заміна для похідного слова вихідної твірної основи іншою через певні семантичні зсуви в мовній системі, зникнення первинного твірного слова і т.ін. (О. Селіванова).

Декореляція (від лат. *de...* – префікс зі значенням віддалення, припинення, скасування, усунення і *correlatio* – співвідношення) – зміна характеру або значення морфем, а також співвідношення морфем у слові при збереженні їхньої кількості й послідовності. При декореляції зовнішня структура основи слова, а часто і звуковий склад морфем залишаються сталими, змінюються тільки лексико-граматичні властивості кореневої морфеми. Основною причиною декореляції є втрата мовою відповідних твірних слів (Українська мова. Енциклопедія).

Декореляція – це зміна характеру і значення морфем та їх співвідношень у слові при збереженні ним первісної кількості й порядку морфем (Л. Вакарюк, С. Панцьо). Це явище, яке не порушує зовнішньої структури слова, не змінює його звукового складу й кількості морфем. Такий процес пов'язаний зі зміною лексико-граматичних властивостей твірних у похідному слові. Напр., слово *війна* утворилося від *вої* “воїни”, але в сучасній українській мові розглядається як похідне від *воювати*; слово *пастир* – від *пасть* “пасовище”, але зараз сприймається як похідне від *пасту*; слово *любов* утворено від давнього прикметника *любь* ‘милий’, тепер вважається похідним від дієслова *любити*; прислівники *безперестанку*, *доценту*, *наперебій* не співвідносяться в сучасній мові з іменниками через утрату твірних слів:

*Він власницьки-вдоволено мовчить,
Немов мисливець по щасливих ловах...
А ми уже втекли, моя любове,
Від нього, як від вмерлої свічі.*

О. Матушек.

М. Плющ зазначає, що процеси переходу слів з однієї частини мови в іншу обов'язково спричиняють зміну граматичних значень, а отже, і зміну граматичних (формотворчих і словозмінних) морфем на словотворчі афікси. Такий процес і називають **декореляцією**. Напр., прислівники *долом*, *слідом*, *низом* виникли внаслідок адвербіалізації іменників у формі орудного відмінка однини із закінченням *-ом*.

ІХ. ПОВНИЙ МОРФЕМНИЙ АНАЛІЗ СЛОВА

Методику традиційного морфемного аналізу представлено в працях В. Горпинича, З. Сікорської, В. Прус, Г. Конторчук, В. Власенка та ін.

Морфемний аналіз – це поділ слова на морфеми безвідносно до того, у який спосіб і за допомогою яких словотворчих засобів виникло аналізоване слово (О. Пономарів).

Морфемний аналіз – різновид лінгвістичного аналізу, у процесі якого встановлюється кількість та характер морфем у структурі слова, їх функція та значення (Л. Вакарюк, С. Панцьо).

Мета морфемного аналізу – виявити, з яких значущих частин складається слово в сучасній мові, вказати значення виділених морфем, їх роль і функції в аналізованому слові. Морфемний аналіз передбачає виокремлення в основі слова кореня, префіксів, суфіксів, постфіксів, у складних словах – інтерфіксів. Морфемний аналіз спрямований на встановлення морфемної структури слова. Він дає відповідь на питання: з яких морфем складається слово?

Морфемний розбір поглиблює знання про значущі частини слова – корінь, суфікс, закінчення та інші афікси, розширює уявлення про морфемний склад самостійних і службових слів, виявляє будову слова на синхронному зрізі.

Основний принцип морфемного аналізу базується на здатності морфем повторюватися в інших словах. Ідентифікація морфем відбувається шляхом зіставлення одноструктурних та спільнокореневих слів. Підбір однокореневих слів обов'язково має здійснюватися на базі семантичної тотожності. Проаналізуємо порядок морфемного розбору:

1. Виділити закінчення. Щоб виконати це завдання, насамперед потрібно встановити змінність / незмінність слова. У незмінюваному слові закінчення немає і з'явитися воно не може (*сумувати, негадано, таксі, весело, кажучи, здійснивши*). Для того, щоб знайти закінчення в змінюваному слові, потрібно провідмінювати його за відмінками (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієприкметник) чи змінити за особами (дієслово). Частина слова, яка буде змінюватися, і є закінченням. Наприклад, *мудрий, мудрого, мудрому; наш, нашого, нашому; вірю, віриш, вірять*. Також варто звернути увагу на виділення закінчень у словах на зозок *мрій-а, обрій-ем, край-у*, які визначаємо у фонетичному записі слова. Пояснити граматичне значення флексії (в іменниках, прикметниках, числівниках (деяких), дієприкметниках флексія має значення роду, числа, відмінка; у дієсловах – часу, числа, роду (в минулому часі)).

2. Виділити основу (якщо вона включає формотворчі афікси, то виділяємо дві основи – основу формотворення та основу словозміни,

до складу якої не входять словозмінні афікси): *розумн-іший* (основа формотворення), *розумніш-ий* (основа словозміни). Варто зазначити, що в більшості слів немає потреби визначати дві основи, оскільки вони не містять формотворчих афіксів (*садов-ий, відліт*).

3. Виділити корінь у слові. Підібрати спільнокореневі слова для визначення всіх модифікацій (варіантів) кореня; утворити форми слова (якщо слово змінюване); визначити вільність / зв'язаність кореня. Варто пам'ятати, що виділення кореня залежить і від лексичного значення слова: *баб-ка* (від *баба*) і *бабк-а* (технічний термін); *руб-ка* (від *рубати*) і *рубк-а* (частина корабля), *руч-ка* (від *рука*) і *ручк-а* (пристрій для писання).

4. У словах із подільною основою виділити афікси:

а) префікс: аломорфи (якщо є, навести приклади слів), словотворчий чи формотворчий (довести на прикладах), продуктивний чи непродуктивний, яке має значення;

б) суфікс: аломорфи (якщо є, навести приклади слів), словотворчий чи формотворчий (довести на прикладах), продуктивний чи непродуктивний, виражений у звуках чи нульовий. Уважним треба бути при виділенні суфіксів у слові. Напр., які суфікси маємо в словах *холеричний* (*холера, холерик, холерний*) і *аскетичний* (*аскет, аскетизм*)? У першому слові – **-ич, -н**; у другому – **-ичн**; *козацький, запорізький, туристський* – суфікси чи морфемні шви в цих словах;

в) постфікс: аломорфи (якщо є, навести приклади слів), словотворчий чи формотворчий (довести на прикладах), продуктивний чи непродуктивний, яке має значення;

г) інтерфікс (якщо є, виділити графічно).

5. Аналіз основи слова: непохідна (коренева) чи похідна, вказати, яка саме (префіксальна, суфіксальна, префіксально-суфіксальна, префіксально-суфіксально-постфіксальна тощо), чиста (у незмінюваних словах), суцільна чи перервана, вільна чи зв'язана, проста чи складна, відкрита чи закрита, тверда чи м'яка (якщо закрита).

6. Указати на морфонологічні зміни в основі (чергування голосних та приголосних звуків, пояснити їх причини).

7. Указати на зміни в морфемній будові слова (опрощення, ускладнення, перерозклад, декореляція).

При морфемному аналізі слід дотримуватися певних правил: по-перше, виділяти сучасні, живі, на синхронному рівні морфемні (див.: Л. Полюга «Словник українських морфем»); по-друге, урахувати

належність слова до певної частини мови; по-третє, зосереджувати увагу на історичних чергуваннях, оскільки вони є причиною виникнення аломорфів.

Отже, мета морфемного аналізу – виявити, з яких значущих частин складається слово в сучасній мові, указати значення виділених морфем, визначити їх роль і функції в аналізованому слові.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК ДО ТЕМИ «МОРФЕМОЛОГІЯ»

Аломорф (аломорфа) – морф певної морфеми, фонемний склад якого зумовлений позицією в слові.

Аломорфія – мовне явище, яке характеризується наявністю аломорфів однієї морфеми.

Амбіфікс – службова морфема, яка може знаходитися як перед коренем, так і після нього.

Аналіз морфемний – різновид лінгвістичного аналізу, у процесі якого встановлюється кількість та характер морфем у структурі слова, їх функція та значення.

Антонімія морфем – протилежність основних значень морфем; властивість морфем, які різняться звуковим і фонемним складом, виражати протилежні значення.

Афіксема – абстрактна афіксальна одиниця (пор. фонема, лексема), така словотворча величина, яка приєднується до словотворчої основи в межах того чи іншого словотворчого розряду.

Афікс – службова морфема, наділена номінативним, вираженим у поєднанні з коренем, значенням або синтаксичним значенням.

Афікс словотворчий – афікс, який має здатність творити нове слово, виступає словотворчим засобом.

Афікс формотворчий – афікс, який має здатність утворювати граматичні форми слова.

Афіксоїди – початкові чи кінцеві елементи складних слів, що за функцією наближаються до морфем-афіксів.

Варіанти морфеми – видозміни морфеми, які тотожні за значенням, мають спільне походження, відрізняються фонемним складом і можуть взаємно замінювати одна одну в будь-якій позиції (повні варіанти) чи тільки в певних позиціях (часткові варіанти).

Декореляція – процес, у результаті якого змінюється характер, значення морфем і їх співвідношення в слові при збереженні їх кількості й порядку розташування.

Інтерференція морфем – об'єднання на морфемному шві однакових звуків або звукосполучень кінця однієї і початку другої морфеми.

Інтерфікс – 1) сполучна морфема, яка з'єднує частини складного слова; 2) морфема без самостійного значення, що розташована між

основою і словотворчою чи граматичною морфемою й виступає в ролі засобу їх поєднання, тобто це морфонологічний засіб у вигляді асемантичної прокладки.

Інфікс – морф, який знаходиться всередині кореня чи іншого морфа як додатковий звуковий сегмент, що утворює нове слово або словоформу, а не як заміник іншого звукового сегмента.

Квазіморфи – одиниці нижчого рівня, ніж морфи, які виділяються тільки на морфемному рівні.

Конфікс (біморфема, біфікс, циркумфікс, префіксально-суфіксальна морфема) – це перерваний, але єдиний словотворчий афікс, що складається з двох компонентів, перший з яких формально збігається з префіксом, а другий із суфіксом.

Корінь – основна, єдина обов'язкова для кожного слова морфема, яка є носієм його лексичного значення, повторюється в усіх граматичних формах і всіх споріднених за звуковим складом і значенням словах.

Корінь вільний (незв'язаний) – корінь, який має здатність до вільного вияву свого морфемного статусу і в непохідному, і в похідному словах.

Корінь вторинний (морфологічний) – така основна спільна, етимологічно споріднена словотворча частина слів, яка вже не поділяється на менші словотворчі частини без утрати суцільності свого лексико-семантичного значення.

Корінь зв'язаний – це такий корінь, який формує цілісне слово тільки в поєднанні з іншими афіксами (префіксами, суфіксами і т.д.).

Корінь первинний (етимологічний) – це основна етимологічна частина слова, яка далі вже не розкладається на етимологічні частини і стала основою для утворення всього ряду етимологічно споріднених слів у певній мові.

Морф – конкретний репрезентант морфемі, який виявляється при морфемному членуванні слова; найменша значуща частина, яка виділяється у складі словоформи.

Морфема – найменша неподільна значуща одиниця мови, яка виступає носієм певного лексичного чи граматичного значення слова й регулярно відтворюється відповідно до моделей певної мови; одиниця мови, яка є узагальненим типом конкретних різновидів морфів.

Морфема вільна (корінь) – морфема, яка матеріально збігається з основою хоч в одному повнозначному слові.

Морфема зв'язана (корінь) – морфема, яка ніколи не збігається з основою, тобто функціонує тільки в сполученні з іншими морфемами.

Морфема нульова – морфема, яка не має реального звукового вираження в одній із форм парадигми й виділяється, усвідомлюється як носій певного значення лише у співвідносності з матеріально вираженими, субстанціальними морфемами.

Морфемні функція – участь морфем у словозміні, формотворенні й словотворенні.

Морфеміка – 1) організована сукупність морфем і морфів певної мови; 2) розділ науки про мову, який вивчає морфемну структуру слова.

Морфемікон – організована сукупність морфем і морфів певної мови.

Морфем ланцюжок – сукупність морфем, розташованих у певній послідовності в складі слова, словоформи або словотвірної чи словозмінної основи.

Морфемна будова слова – сукупність морфем, послідовність яких визначають певні правила сполучуваності класів морфем.

Морфемний словник – словник, що описує морфемні мови переважно шляхом виділення їх у складі слова.

Морфемний шов – це місце стику морфем, межа між морфемами (морфами) у слові.

Морфемологія – учення про морфеміку, про системну сукупність морфів і морфем мови.

Морфонологія – учення про систему морфем і фонемну комбінаторику морфем.

Накладання (інтерференція) морфем – окремий різновид так званої гаплогії, тобто явища зникання одного з двох тотожних сусідніх складів у слові.

Нарощення морфем – приєднання до основи слова або до службової морфемі асемантичного звукового відрізка, інтерфікса.

Омонімія морфем – збіг за звуковим складом двох або більше різних за значенням морфем.

Опрощення (спрощення) – один із видів історичних змін морфемної будови слова; стирання меж між морфемами, утрата

морфемного поділу основи, перетворення раніше похідного слова на непохідне з погляду синхронії.

Основа відкрита – основа слова, яка закінчується на голосний.

Основа вільна – основа, яка має здатність до вільного вияву свого морфемного складу з вільним коренем.

Основа закрита – основа слова, яка закінчується на приголосний.

Основа зв'язана – основа, яка не має здатності вільно виявляти свій морфемний склад, тобто в ній наявний зв'язаний корінь.

Основа компактна (суцільна) – основа, яка не розділяється закінченням (тобто флексія знаходиться в абсолютному кінці слова) чи формотворчими афіксами.

Основа некомпактна (перервана) – основа, яка має всередині флексію чи формотворчі афікси.

Основа непохідна – основа, у складі якої відсутні словотворчі афікси; це немотивована основа.

Основа нечленована – основа, яка має у своєму складі тільки корінь.

Основа похідна – мотивована основа, яка складається з кореня та словотворчого афікса (афіксів), утворена від іншої основи.

Основа проста – основа, яка має у своєму складі одну кореневу морфему.

Основа складна – основа, яка складається з двох і більше корневих морфем.

Основа словозмінна – це частина слова, з якою пов'язане його лексичне значення і яка залишається після відкидання словозмінної морфемі (закінчення).

Основа субморфна – основа, у складі якої, крім морфів, є ще асемантичні сегменти, які позбавлені самостійності та словотвірної функції, але мають тотожну з морфами фонетичну будову й беруть участь, як і інші морфемі, у формуванні лексичної основи.

Основа формотворення – частина слова, яка залишається в ньому після відокремлення закінчення й формотворчого афікса.

Основа членована – основа, яка має у своєму складі, крім кореня, ще й афікси.

Основи подільність – здатність основи поділятися на морфемі, що ґрунтується на повторенні певного відрізка слова з тим самим значенням у різних і спільнокорневих словах.

Перерозклад – один із видів історичних змін морфемної будови слова; переміщення меж між морфемами в похідній основі, унаслідок чого формуються нові (вторинні) основи та афікси.

Позиція морфема – місце морфема в лінійній послідовності морфем слова.

Постфікс – аглютинативна службова морфема, що стоїть у кінці слова, після формотворчого суфікса і закінчення, має словотворче або формотворче значення

Префікс – службова передкоренева морфема, що виконує переважно словотворчу, зрідка – формотворчу функцію.

Префіксоїд – проміжна коренева морфема, яка виконує функцію префікса й займає в слові його позицію

Радиксоїд – зв'язаний корінь.

Синонімія морфем – збіг за основним значенням морфем при наявності в них різних змістових відтінків і стилістичного забарвлення.

Спільнокореневі слова – слова з тим самим коренем, які об'єднані в словотвірне гніздо і є семантично та морфемно пов'язаними.

Словник морфемний – словник, у якому представлено всі морфема, наявні в певній мові.

Субморф – колишній афікс, який утратив свою морфемну та значеннєву природу і злився з коренем або афіксом через спрощення чи перерозклад.

Суфікс (суфіксальна морфема) – морфема, яка знаходиться після кореня і служить для утворення нових слів (словотворчий) або граматичних форм (формотворчий).

Суфікс модифікаційний – суфікс, який не змінює ні частиномовної належності, ні лексичного значення твірного слова, а вносить у нього якісно-кількісний або емоційно-оцінний відтінок.

Суфікс мутаційний – суфікс, який змінює лексичне значення твірного слова незалежно від його частиномовної належності.

Суфіксоїд – кінцевий корінь, який утрачає ознаки повноцінного кореня й набуває ознак суфікса.

Суфікс транспозиційний – суфікс, який змінює частиномовну належність твірного слова при збереженні його основного лексичного значення.

Трансфікс – несучільна морфема з голосних звуків, які вставляються в несучільний консонантний корінь.

Унірадиксоїди (унірадикси) – унікальні зв’язані корені.

Уніфікс – це афікс, який трапляється в одному слові, тобто має нульовий ступінь повторюваності.

Ускладнення – один із видів історичних змін морфемної будови слова; процес перетворення непохідної основи в похідну.

Фіналь (основи слова) – кінцевий сегмент основи слова, який може бути голосним (**фіналь вокалічна**) та приголосним (**фіналь консонантна**).

Флексія – змінна службова морфема, яка знаходиться в абсолютному кінці слова або перед постфіксом і виражає в словоформах граматичне значення особи, роду, числа, відмінка та синтаксичні відношення між словами в реченні.

Флексія нульова – це морфема, що не отримує фонемного вираження в слові.

ТЕМА № 2 ДЕРИВАТОЛОГІЯ

1. Дериватологія. Словотвор як розділ мовознавства, зв'язок його з лінгвістичними дисциплінами; об'єкт дослідження; завдання словотвору. Відмінність дериватології від морфемології.

2. Твірне слово. Твірна основа. Формант.

3. Словотворний тип, слововірне значення, слововірна модель, слововірне гніздо, словотворний ланцюжок.

4. Класифікації способів словотворення (традиційна і за видом основних компонентів твірних формантів).

5. Способи творення в українській мові.

- * суфіксальний спосіб творення;
- * префіксальний спосіб творення;
- * постфіксальний спосіб творення;
- * префіксально-суфіксальний спосіб творення;
- * флективно-префіксальний спосіб творення;
- * суфіксально-постфіксальний спосіб творення;
- * префіксально-постфіксальний спосіб творення;
- * префіксально-суфіксально-постфіксальний спосіб творення;
- * флективний спосіб творення;
- * нульова суфіксація (безафіксний спосіб творення);
- * зворотна деривація (редеривація);
- * основоскладання;
- * словоскладання;
- * абрєвіаційний спосіб творення;
- * зрощення;
- * лексико-семантичний (семантичний) спосіб творення;
- * універбаційний спосіб творення;
- * конверсійний спосіб творення;
- * акцентуаційний спосіб творення;
- * аналітичний спосіб творення;
- * ономатизація;
- * апелювання.

6. Словотворний аналіз слова, відмінність його від морфемного.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. Київ, 1987. 211 с.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Київ, 1993. 336 с.
3. Білоус Марія, Вербовська (Кузьма) Ірина. Практичні завдання з морфеміки і дериватології. Львів, 2004. 76 с.
4. Білоус Марія, Кузьма Ірина. Морфеміка й дериватологія сучасної української літературної мови: практикум. Львів, 2014. 157 с.
5. Блик О.П. Українська мова. Частина І. Фонетика. Орфографія. Лексика і фразеологія. Будова слова (морфеміка). Словотвір. Морфологія. Київ, 1997. 398 с.
6. Вакарюк Л., Панцьо С. Українська мова. Морфеміка і словотвір. Тернопіль, 2004. 184 с.
7. Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Морфеміка і словотвір: Навчальний посібник / Вид. 2-ге, переробл. і доп. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. 200 с.
8. Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Український словотвір у термінах: Словник-довідник. Тернопіль: Джура, 2007. 260 с.
9. Венжинович Н.Ф. Сучасна українська літературна мова. Курс лекцій. Вінниця, 2005. 256 с.
10. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови. Київ, 1982. С. 6–30.
11. Вихованець Іван, Городенська Катерина. Теоретична морфологія української мови. Київ, 2004. 400 с.
12. Волох О.Т. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1986. 200 с.
13. Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. Київ, 1989. С. 9–14.
14. Горбачук В.Т. Основні поняття і терміни морфеміки. Слов'янськ, 1982. 38 с.
15. Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія. Дніпропетровськ, 1998. С. 99–106.
16. Горпинич В.О. Будова слова і словотвір. Київ, 1977. 119 с.
17. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфемологія. Словотвір. Морфонологія. Київ, 1999. 209 с.

18. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія [автори: І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської]. К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2017. 752 с.
19. Грищенко А. П., Мацько Л. І., Плющ М. Я. та ін. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1997. 434 с.
20. Грещук В.В., Бачкур Р.О., Джочка І.Ф., Пославська Н.М. Нариси з основоцентричної дериватології. Івано-Франківськ, 2007. 278 с.
21. Доленко М.Т., Дацюк І.І., Кващук А.Г. Сучасна українська мова. Київ, 1987. 348 с.
22. Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова. Київ, 1984. 256 с.
23. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Київ, 1972. 284 с.
24. Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. Київ, 1998. 181 с.
25. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української мови. Київ, 1998. 95 с.
26. Клименко Н.Ф. Як народжується слово. Київ, 1991. 98 с.
27. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Київ, 1983. 322 с.
28. Плющ М.Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Частина І. Київ, 2005. 288 с.
29. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. Київ, 1997. – 493 с.
30. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. Київ, 1994. 430 с.
31. Сучасна українська літературна мова / За ред. О.Д. Пономарева. Київ, 2001. 399 с.
32. Сучасна українська мова. Морфологія: підручник / Л. А. Алексієнко, О. М. Зубан, І. В. Козленко; за ред. А. К. Мойсієнка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ: Знання, 2013. 504 с. (Університетський підручник).
33. Український правопис. Київ, 2019. 392 с.
34. Шевченко Л.Ю., Різун В.В., Лисенко Ю.В. Сучасна українська мова. Довідник / За ред. О.Д. Пономарева. Київ, 1993. 332 с.
35. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Адах Н.А. Граматичні особливості авторських новотворів Василя Барки *Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: Збірник наукових праць / Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2005. Вип. 13. С. 164–166.
2. Азарова Лариса, П'яст Наталія. Частиномовна сутність композитів. *Рідний край. Науковий публіцистичний художньо-літературний альманах*. 2005. № 1. С. 83–87.
3. Андерш Й.Ф. Особливості адвербіалізації іменників. *Мовознавство*. 1999. № 1. С. 3–6.
4. Аркушин Г.Л. Західнополіські деривати з суфіксом -к(-а). *Мовознавство*. 2001. № 4. С. 40–47.
5. Аркушин Г.Л. Західнополіські деривати з суфіксом -у. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наукових праць*. Вип. 2. Ужгород, 2000. С. 3–9.
6. Аркушин Г.Л. Західнополіські нульсуфіксальні іменники. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наукових праць. Українське і слов'янське мовознавство. Міжнародна конференція на честь 80-річчя професора Йосипа Дзензелівського*. Вип. 4. Ужгород, 2001. С. 65–77.
7. Аркушин Г.Л. Іменниковий словотвір західнополіського говору. Луцьк, 2004. 764 с.
8. Аркушин Г.Л. Лексикалізація афіксів в українській мові. *Українська мова*. 2002. № 3. С. 81–89.
9. Аркушин Г.Л. Субстантивация в західнополіських говірках. *Філологічні студії*. Луцьк, 2000. № 7. С. 14–23.
10. Аркушин Г.Л. Словотвір назв християнських свят у західнополіських говірках. *Берегиня*. 2000. № 3. С. 18–26.
11. Арсірій А.Т. Словотвір (Лінгвістичні ігри). *Українська мова і література в школі*. 1985. № 10. С. 65–67.
12. Басиров Ш.В. Словотвірний аспект вивчення конфіксних зворотних дієслів у індоєвропейських мовах. *Гуманітарний вісник. Серія: Іноземна філологія*. Черкаси, 2004. № 8. С. 167–170.
13. Бевзенко С.О. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). *Мовознавство*. 1993. № 6. С. 75–76.
14. Білоусенко Петро. До питання про основний спосіб

творення прислівників у історії української мови. Українська мова. 2008. № 2. С. 14–30.

15. Богдан М.М., Власенко В.В., Конторчук Г.К. Сучасна українська літературна мова. Фонетичний, лексичний, морфологічний та синтаксичний розбори. Житомир, 2001. 134 с.

16. Бойченко Л.М. Структурно-семантичні типи аббревіатур і діапазон їх дериваційної активності в сучасній українській мові. *Мовознавство*. 1982. № 5. С. 75–80.

17. Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Український словотвір у термінах: Словник-довідник. Тернопіль: Джура, 2007. 260 с.

18. Вакарюк Людмила, Панцьо Стефанія. Словосполучення термінологічного характеру в словотворі. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Вип. 321–322. 2007. С. 427–432.

19. Валюх З. Про словотворення в романі Ліни Костенко «Берестечко». Урок української. 2001. № 9. С. 23–25.

20. Вихованець І. Занотуймо новотвори. *Урок української*. 2000. № 8. С. 22.

21. Вихованець Іван. Словотвірні категорії прикметника в сучасній українській мові. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»*. Вип. 1. 2005. С. 130–134.

22. Войцешук Л.А., Мандрик Н.В. Субстантивізація прикметників у слов'янських мовах і власні імена. *Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: Збірник наукових праць / Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2004. № 11. С. 58–62.

23. Вокальчук Г.М. До питання про типологію okazіональних лексичних новотворів. *Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: Збірник наукових праць / Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2005. Вип. 13. С. 166–170.

24. Гаврилюк Н.В. Індивідуально-авторські прислівники у творчості неокласиків. *Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: Збірник наукових праць / Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2005. Вип. 13. С. 170–172.

25. Гаврилюк Н.В. Okazіональні прикметники-композиції у поетичному словнику неокласиків (словотвірний аспект). *Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: Збірник наукових*

праць / Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. 2002. № 10. С. 74–78.

26. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. К., 1985. 360 с.

27. Глоба О.В. Укладання навчального словотворчого термінологічного словника. *Гуманітарний вісник. Серія: Іноземна філологія*. Черкаси, 2004. № 8. С. 175–179.

28. Гнатюк Г.М. Ад'єктивація дієприкметників у сучасній українській літературній мові. *Мовознавство*. 1983. № 1. С. 19–28.

29. Голянич М.І. Внутрішня валентність постфіксальних дієслів із значенням говоріння. *Мовознавство*. 1987. № 2. С. 48–53.

30. Гонца Ірина. Субстантивація як спосіб творення назв поселень Черкащини. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»*. 2005. Випуск 2. С. 290–294.

31. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. Київ, 1991. 192 с.

32. Городенська К.Г. Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. К., 2009. Вип. 5. С. 3–7.

33. Городенська Катерина. Системна словотвірна співвіднесеність і реальне творення спільнокоренових дієслів та іменників. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»*. Вип. 1. 2005. С. 135–140.

34. Городенська К.Г. Проблеми виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника). *Мовознавство*. 1994. № 6. С. 22–28.

35. Городенська К.Г. Семантичні функції дериваційних морфем. *Мовознавство*. 1987. № 1. С. 21–29.

36. Городенська Катерина. Українське слово у вимірах сьогодення. Київ, 2019. 208 с.

37. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова (Відіменні деривати). Київ, 1981. 198 с.

38. Горпинич В.О. Будова слова і словотвір. К., 1977. 119 с.

39. Горпинич В.О. Прикметники, похідні від українських географічних назв. *Складні питання сучасного українського правопису*. К., 1980. С. 125–145.

40. Горпинич В.О. Словотворення і словотвір української мови: Навчальний посібник (текст лекцій). Київ, 1995. 68 с.

41. Горпинич В. Українська словотворча дериватологія. Київ, 1999.
42. Гринчишин Д.Г. Явище субстантивзації в українській мові. Київ, 1965. 112 с.
43. Грещук В.В. Дериваційний потенціал прикметників на позначення кольору в сучасній українській мові. *Мовознавство*. 1986. № 2. С. 23–30.
44. Грещук В.В. Деякі теоретичні питання словотвірного значення. *Мовознавство*. 1991. № 3. С. 34–41.
45. Грещук В.В. До питання про словотвір прислівників на *-о*./ *Українська мова і література в школі*. 1990. № 2. С. 38–42.
46. Грещук В.В. Поняття словотвірної парадигми в сучасній дериватології. *Мовознавство*. 1985. № 1. С. 21–27.
47. Грещук Василь. Сучасна дериватологія: деякі підсумкові перспективи. *Мовознавчий вісник: Збірник наукових праць на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя*. Випуск 8. Черкаси, 2008. С. 127–136.
48. Грещук В.В. Основоцентрична дериватологія: історія, стан, перспективи. *Актуальні проблеми українського словотвору*. Івано-Франківськ, 2002. С. 68–78.
49. Грещук В.В. Словотвір і полісемія слова. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету*. Тернопіль, 2007. 1 (16). С. 244–254.
50. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ, 1995. 208 с.
51. Грещук В.В., Бачкур Р.О., Джочка І.Ф., Пославська Н.М. Нариси з основоцентричної дериватології. Івано-Франківськ, 2007. 278 с.
52. Грещук Василь, Грещук Оксана. Словотвір і текст. Івано-Франківськ, 2022. 224 с.
53. Денисенко С.Н. Мотиваційна база фразеологічної деривації. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 49–55.
54. Дика Людмила. Суфіксальний словотвір іменників говірки села Любарці Бориспільського району Київської області. *Волинсько-Житомирщина: історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 2001. № 6. С. 197–201.
55. Дослідження з словотвору та лексикології. Київ, 1985. 163 с.

56. Залевська А.М. Префіксальне творення іменників у сучасній українській мові. *Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: Збірник наукових праць / Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2004. Випуск 12. С. 37–39.
57. Зверев А.Д. Слововірне значення в семантичній структурі похідних. *Мовознавство*. 1988. № 1. С. 21–27.
58. Карпенко Ю.О. Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору. *Мовознавство*. 1992. № 4. С. 3–10.
59. Карпіловська Є.А. Вплив інновацій на стабільність мовної системи: регулятори системної рівноваги. *Мовознавство*. 2008. № 2–3. С. 136–148.
60. Карпіловська Євгенія. «Сполучні посудини» українського лексикону: зміни у функціональних спектрах номінацій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»*. Випуск 1. 2005. С. 140–146.
61. Каспришин З.О. Складні випадки словотвірного аналізу. *Українська мова і література в школі*. 1989. № 11. С. 53–58.
62. Клименко Ніна. Осново- і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови. *Українська мова*. 2003. № 3-4. С. 83–106.
63. Клименко Н.Ф. Взаємозв'язок словотвірної і лексичної семантики слів. *Мовознавство*. 1982. № 3. С. 38–45.
64. Клименко Н.Ф. Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці та словотворенні сучасної української мови. *Мовознавство*. 2008. № 2–3. С. 124–136.
65. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. Київ, 1973. 186 с.
66. Клименко Н.Ф. Роль словотворення в сучасній українській номінації / Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Київ, 2008. С. 134–227.
67. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. Київ, 1984. 251 с.
68. Клименко Н.Ф. Як народжується слово. Київ, 1991. 287 с.
69. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфемні структури слів у сучасній українській мові. *Мовознавство*. 1991. № 4. С. 10–21.
70. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Слововірна морфеміка сучасної української літературної мови. Київ, 1998. 161 с.

71. Ковалик Іван. Вчення про словотвір. Вибрані праці / Упорядник та автор передмови Василь Грещук. Івано-Франківськ – Львів: Місто НВ, 2007. 404 с.
72. Ковалик І.І. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі науки про мову. *Словотвір сучасної української літературної мови*. К., 1979. С. 5–56.
73. Ковалик І.І. З методики дослідження слов'янського словотвору. Львів, 1958. 110 с.
74. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. Вип. 1. Львів, 1958. 78 с.
75. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. Вип. 2. Львів, 1961. 83 с.
76. Ковалик І.І. Основні проблеми вчення про словотвір. *Українська мова і література в школі*. 1970. № 10. С. 22–29.
77. Ковалик І.І. Основні проблеми вчення про словотвір. *Українська мова і література в школі*. 1970. № 10. С. 22–30.
78. Ковалик І.І. Питання словотворчої омонімії і синонімії у сфері іменників слов'янських мов. Ковалик І.І. Питання українського і слов'янського мовознавства. Вибрані праці. – Івано-Франківськ – Львів, 2008. Ч. II. С. 288–314.
79. Ковалик І.І. Про корінь слова та його роль у словотворенні. *Питання українського і слов'янського мовознавства. Вибрані праці*. – Івано-Франківськ – Львів, 2008. Ч. II. С. 320–326.
80. Ковалик І.І. Семантична функція кореня в словотвірному гнізді. *Словотвірна семантика східнослов'янських мов*. Київ, 1983. С. 17–35.
81. Ковалик І.І. Словотворчий чи словотвірний? *Культура слова*. Вип. 20. К., 1981. С. 86–87.
82. Ковальов В.П. Словотвір художніх неологізмів. *Українська мова і література в школі*. 1983. № 6. С. 25–28.
83. Колібаба Л.М. Морфемно зумовлені типи формально-семантичних відношень у сфері віддієслівного іменникового словотвору. *Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: Збірник наукових праць / Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2005. Вип. 13. С. 78–81.
84. Колоїз Жанна. Типологія дериваційних процесів. *Українська мова*. 2008. № 4. С. 23–37.
85. Кравченко М.В. Морфонологічні явища і словотвірна структура слова. *Українська мова і література в школі*. 1984. № 6. С. 51–55.

86. Кравченко М.В. Оцінні іменники з позитивним емоційним забарвленням. *Мовознавство*. 1977. № 3. С. 89–92.
87. Кравченко М.В. Словотвірна структура дериватів, утворених за допомогою суфіксів -ськ(ий) і -ств-(о). *Українська мова і література в школі*. 1989. № 2. С. 57–61.
88. Кравченко М.В. Явище усічення у системі віддієслівних іменників. *Мовознавство*. 1984. № 3. С. 32–36.
89. Курило О. Від спонукальних вигуків походить... Лексико-семантичні групи відімперативних утворень. *Урок української*. 2000. – № 3. С. 29–31.
90. Куцак Ганна. Ономасіологічний підхід до процесів словотворення (на прикладі жаргонної лексики української мови). *Мовознавчий вісник: Збірник наукових праць на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя*. Випуск 8. Черкаси, 2008. С. 188–195.
91. Лесюк М. Транспозиція, мутація та модифікація значення твірного слова. *Мовознавство*. 1987. № 3. С. 34–39.
92. Литвин І.В., Литвин Л.П. Словотвір. Дидактичний матеріал з української мови. Київ, 1997. 224 с.
93. Лоза О. Структурно-семантична характеристика композитів – назв осіб XVI – XVIII століть, утворених на основі обставинної синтагми. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць. Серія: Філологія*. 2001. Випуск 3. С. 136–141.
94. Мамрак А.В. Проблеми словотвірної омонімії. *Мовознавство*. 1992. № 3. С. 35–39.
95. Мамрак А.В. Продуктивність словотвірних типів у сучасній українській мові. *Мовознавство*. 1982. № 4. С. 46–49.
96. Матвіяс І.Г. Уніфікація варіантів у словотвірній системі української літературної мови. *Мовознавство*. 2003. № 4. С. 57–66.
97. Мацько О.М. Аббревіатури як згорнені мовні формули в дипломатичних текстах. *Мовознавство*. 2000. № 1. С. 31–36.
98. Мединська Л.М. Двовалентні дієслова багатократно-дистрибутивної і розподільної дії з префіксом пере-. *Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: Збірник наукових праць / Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2005. Вип. 13. С. 83–85.
99. Мойсієнко А.К. Відкомпаративні іменники в українській мові. *Мовознавство*. 1982. № 10. С. 27–33.

100. Мороз Т. Іменники-новотвори Пантелеймона Куліша в його перекладі Біблії. *Урок української*. 2007. № 2–3. С. 28–32.
101. Морфеміка та словотвір: Лабораторний практикум. Ч. 1 / Укл.: О.В. Кардащук. Чернівці, 2000. 24 с.
102. Морфеміка та словотвір: Лабораторний практикум. Ч. 2 / Укл.: О.В. Кульбабська. Чернівці, 2000. 32 с.
103. Морфеміка та словотвір: Лабораторний практикум. Частина III. / Укл. О.В. Кардащук, О.В. Кульбабська. Чернівці, 2001. 34 с.
104. Морфеміка та словотвір: Лабораторний практикум. Ч. IV: Словотвір / Укл. О.В. Кардащук, О.В. Кульбабська. Чернівці, 2002. 20 с.
105. Морфеміка і словотвір: Лабораторні завдання. Опорні конспекти. Ч. V. / Укл. Кардащук О.В., Кульбабська О.В. Чернівці, 2003. 76 с.
106. Невідомська Л.М. Вивчення словотвору в школі (Методичні рекомендації). Тернопіль, 1986. 35 с.
107. Невідомська Л. Ще раз про сутність лексико-семантичної деривації. *Актуальні проблеми українського словотвору: Зб. наук. праць*. Івано-Франківськ, 2002. С. 105–117.
108. Ніколашина Т.І. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Полтава, 2005. 100 с.
109. Німчук В.В. До питання про афіксальний словотвір. *Мовознавство*. 1984. № 6. С. 26–32.
110. Олексенко Володимир. Словотвірна підкатегорія недорослості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»*. 2005. Вип 2. С. 305–309.
111. Ольшанський О.Ю. Про слова, генетично співвідносні з словосполученнями. *Мовознавство*. 1989. № 6. С. 24–27.
112. Онкович Г. Вправа на словотвір. *Українська мова і література в школі*. 2000. № 2. С. 7–8.
113. Покальчук Г. Оказіональні аббревіатурні назви осіб у поетичному мовленні 20-30 років ХХ століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць. Серія: Філологія*. 2001. Вип. 3. С. 141–144.
114. Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. Київ, 2003. 286 с.
115. Стишов О.А. Нові аббревіатури в мові мас-медіа кінця ХХ століття. *Мовознавство*. 2001. № 1. С. 33–40.

116. Стрижаковська О. Віддієслівні утворення в медичній термінології. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць. Серія: Філологія.* 2001. Вип. 3. С. 152–156.

117. Фаріон Ірина. Словотвірні норми в контексті національно-культурних орієнтацій. *Волинь – Житомищина: історико-філологічний збірник з регіональних проблем.* 2003. № 10. С. 250–267.

118. Павленко Л.П. Складні іменники-оказіоналізми в поетичному контексті. *Українська мова і література в школі.* 1983. № 8. С. 33–35.

119. Плющ М.Я. Словотворення та його вивчення в школі. Київ, 1985. 127 с.

120. Пономарів О. Словотворчі та відмінкові особливості. *Урок української.* 2002. № 4. С. 25–27.

121. Прус В.В. Морфеміка. Словотвір. Зразки розборів з коментарями: Навчально-методичний посібник. Житомир, 2009. 100 с.

122. Рембецька Ольга. Взаємодія іменникових суфіксів на позначення діяча з акцентуванням об'єкта дії. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика».* Вип. 1. 2005. С. 153–156.

123. Рембецька Ольга. Проблема словотвірної синонімії та словотвірної варіантності в українському мовознавстві. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика».* 2005. Вип. 2. С. 309–314.

124. Рембецька Ольга. Функціональні параметри суфіксів *-льник* та *-ник*. *Мовознавчий вісник: Збірник наукових праць на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя.* Випуск 8. Черкаси, 2008. С. 200–205.

125. Репіна О. Дієслова від іменників культової лексики. *Урок української.* 2002. № 2. С. 23–24.

126. Розова Катерина. Продуктивні словотвірні типи (суфіксальні) нових відіменних іменників – офіційних і неофіційних назв осіб за професією. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика».* Вип. 1. 2005. С. 156–162.

127. Рудницька Л.І., Савченко Л.В. Навчально-методичний посібник із сучасної української літературної мови: морфеміка, словотвір, морфонологія. Сімферополь, 2008. 90 с.

128. Русанівський В.М. Префіксальний словотвір. *Словотвір сучасної української літературної мови.* Київ, 1979. С. 228–284.

129. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. Київ,

1971. 315 с.

130. Сальникова О.О. Лінгвістична природа демінутивних суфіксів. *Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: Збірник наукових праць / Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2005. Вип. 13. С. 85–89.

131. Свашенко А.О., Плющ М.Я. Словотворення та вивчення його в школі. *Українська мова і література в школі*. 1987. № 2. С. 75–77.

132. Святовец В. Контамінація як образотворчий засіб. *Урок української*. 2004. № 11–12. С.19--20.

133. Селіванова Олена. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К., 2007. 716 с.

134. Семенюк Світлана. Запозичені форманти в іменниках з модифікаційним значення жіночої статі (кінець XVIII – початок XXI ст.). *Українська мова*. 2009. № 2. С. 14–20.

135. Сікорська З.С. Способи словотворення. *Українська мова і література в школі*. 1978. № 11. С. 74–81.

136. Словоtvір сучасної української літературної мови. Київ, 1979. 406 с.

137. Соколова С.О. Акціональна функція дієслівних префіксів. *Мовознавство*. 1983. № 3. С. 64–68.

138. Соколова С.О. Префіксальний словоtvір дієслів у сучасній українській мові. Київ, 2003. 286 с.

139. Соколова С.О. Семантичний аспект словоtvірної мотивації. *Мовознавство*. 2000. № 2–3. С. 33–41.

140. Соколова С.О. Словоtvірна мотивація в колі суміжних явищ. *Мовознавство*. 2004. № 1. С. 62–68.

141. Соколова С.О. Формально-семантичне варіювання префіксів і проблема єдності слова. *Мовознавство*. 2002. № 1. С. 32–37.

142. Сорочан О.В. Префіксально-суфіксальне та суфіксальне утворення відад'єктивних дієслів української мови. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2005. Вип. 1. С. 155–160.

143. Степанова О.І. До питання про структурно-функціональну одиницю словоtvорчого рівня. *Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: Збірник наукових праць / Наукові записки*

Рівненського державного гуманітарного університету. 2002. С. 79–85.

144. Стишов О.А. Відфраземні деривати-неологізми в сучасній українській мові. *Мовознавство*. 1990. № 2. С. 64–66.

145. Стишов О.А. Нові аббревіатури в мові мас-медіа кінця ХХ століття. *Мовознавство*. 2001. № 1. С. 33–40.

146. Стишов Олександр. Сучасне українське словотворення: основні тенденції розвитку. *Мовознавчий вісник: Збірник наукових праць на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя*. Випуск 8. Черкаси, 2008. С. 136–147.

147. Таран А. А. Зміна змістового обсягу слів як спосіб неосемантизації. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2022. Вип. 3 (98). С. 183–191.

148. Тараненко О.О. Місце метафори в словотворчих процесах. *Мовознавство*. 1986. № 3. С. 11–16.

149. Тараненко О.О. Смилова основа процесів словотворення. *Мовознавство*. 1982. № 5. С. 19–27.

150. Тараненко О.О. Смилові процеси в основі субстантивації прикметників. *Мовознавство*. 1985. № 3. С. 47–54.

151. Тимочко О.Б. Авторські новотвори в поезії Грицька Чубая (семантико-дериваційний аспект). *Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: Збірник наукових праць / Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2005. Вип. 13. С. 174–176.

152. Тимчук О.Т. Обігрування структурних елементів слова як семантико-стилістичне явище (морфеміка і словотвір) // *Мовознавство*. 2001. № 2. С. 54–63.

153. Тищенко Тетяна. Словотвір агентивів у говірках подільсько-середньонадніпрянської діалектної межі. *Актуальні проблеми лінгвістики і лінгводидактики: Збірник матеріалів загальноуніверситетської звітної наукової конференції викладачів, аспірантів, студентів*. Умань, 2001. С. 22–23.

154. Ткач Алла. Осново- та словоскладання як засіб творення медичних термінів. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Випуск 321–322. 2007. С. 449–455.

155. Товстенко Вікторія. Функціонально-стильова диференціація іменникових суфіксів із значенням збільшеності-експресивності. *Українська мова*. 2003. № 1. С. 61–65.

156. Томіленко Л.М. Морфологічний спосіб творення нових

іменників-термінів у Словнику української мови в 20-ти томах. *Мовознавство*. 2009. № 2. С. 69–78.

157. Третьевич Л.М. До питання про безсуфіксний спосіб словотвору. *Питання мовознавства. Серія філологічна*. – К., 1975. С. 132–138.

158. Третьевич Л.М. Українські віддієслівні іменники з нульовим суфіксом. *Мовознавство*. 1977. № 6. С. 61–68.

159. Тропіна Н.П. До питання про взаємозв'язки семантичної деривації і синтагматичних характеристик слова. *Мовознавство*. 1983. № 6. С. 57–62.

160. Тропіна Н.П. До питання про сутність лексико-семантичної деривації. *Мовознавство*. 1997. № 1. С. 54–59.

161. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. К., 2000. 752 с.

162. Український правопис. – Київ: Наук. думка, 2019. 392 с.

163. Фаріон Ірина. Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей): Монографія. Івано-Франківськ, 2010. 336 с.

164. Фаріон Ірина. Словотвірні норми в контексті національно-культурних орієнтацій. *Волинь – Житомирщина: історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 2003. № 10. С. 250–267.

165. Федурко М. Морфонологія відіменникового словотворення. Київ – Дрогобич, 2003. 271 с.

166. Фурса Валентина. Особливості входження невідмінюваних імен іншомовного походження до словотвірної системи української мови. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»*. Вип. 1. 2005. С. 162–166.

167. Цілина М.М. Структурно-семантичні моделі назв приватних підприємств м. Києва. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2005. Вип. 1. С. 160–166.

168. Чабаненко В.А. Експресивний іменний словотвір в українській мові. *Тези доповідей і повідомлень міжвузівської наукової конференції з питань східнослов'янського словотвору*. К.: Наук. думка, 1974. С. 92–93.

169. Чабаненко В.А. Норми словотворення і мовна експресія. *Мовознавство*. 1980. № 2. С. 13–20.

170. Чемерисов М.Т. Префіксально-суфіксальний спосіб

творення іменників та прикметників за пам'ятками XVI – I пол. XVII ст. *Питання словотвору східнослов'янських мов: Матеріали міжвузівської республіканської наукової конференції*. К., 1969. С. 99–100.

171. Шаповалова Г. Новотвори в сучасних інформаційно-публіцистичних текстах. *Урок української*. 2004. № 1. С. 22–27.

172. Шевчук О.С. Аналіз творення слів під час вивчення частин мови. *Українська мова і література в школі*. 1982. № 9. С. 29–33.

173. Шевчук О.С. Префіксально-суфіксальний спосіб творення прикметників. *Українське мовознавство*. 1973. № 1. С. 45–54.

174. Шевчук О.С. Стилiстичні функції словотворчих засобів. *Українська мова і література в школі*. 1987. № 5. С. 30–37.

175. Шевчук О.С. Творення дієслів. *Українське мовознавство*. 1984. № 12. С. 57–65.

176. Шекера М.Г. Іменні демiнутивні деривати. *Мовознавство*. 1982. № 3. С. 45–47.

177. Шепель Ю.О. Моделювання словотвірних гнізд та рядів слів з вільним і зв'язаним коренем. *Мовознавство*. 1992. № 2. С. 21–25.

178. Шульгач В.П. До проблеми творення відтопонімічних прикметників в українській мові. *Мовознавство*. 2000. № 2–3. – С. 24–33.

Ключові слова: дериватологія, словотвір, дериватема, дериват, система словотвору, твірне слово, твірна основа, формант, словотвірна структура слова, віддієслівні утворення, відіменникові утворення, відприкметникові утворення, відчислівникові утворення, відприслівникові утворення, словотворчий потенціал слова, словотвірна пара, словотвірний тип, словотвірне значення, словотвірна модель, словотвірне гніздо, словотвірний ланцюжок, спосіб словотворення, суфіксальний спосіб словотворення, префіксальний спосіб словотворення, префіксально-суфіксальний спосіб словотворення, постфіксальний спосіб словотворення, флективний спосіб словотворення, нульова суфіксація (безафіксний спосіб словотворення), редеривація, суфіксально-постфіксальний спосіб словотворення, префіксально-постфіксальний спосіб словотворення, префіксально-суфіксально-постфіксальний спосіб словотворення, редеривація, основоскладання, словоскладання, абрeвіатурний спосіб словотворення, зрощення (лексико-синтаксичний спосіб словотворення), семантичний (лексико-семантичний) спосіб словотворення, універбаційний спосіб словотворення, конверсійний (морфолого-синтаксичний) спосіб словотворення, акцентуаційний спосіб словотворення, контамінаційний спосіб словотворення, аналітичний спосіб словотворення, субстантивізація, ад'єктивізація, нумералізація, прономіналізація, вербалізація, адвербіалізація, препозиціоналізація, кон'юнкціоналізація,

партикуляція, інтер'єктивізація, ономатизація, апелятивізація, телескопія, okazіоналізм, словотвірний аналіз, словотвірний словник.

I. СЛОВОТВІР ЯК РОЗДІЛ МОВОЗНАВСТВА, ЙОГО ЗВ'ЯЗОК ІЗ ЛІНГВІСТИЧНИМИ ДИСЦИПЛІНАМИ

Дериватологія (словотвір) – порівняно молода лінгвістична дисципліна, бо ще кілька десятиліть років тому мало хто вважав її самостійною галуззю мовознавства. У зв'язку з цим питання словотвору розглядали або в морфології (І. Бодуен де Куртене, Л. Булаховський), або в лексикології (О. Потебня), у працях лінгвістів ХІХ ст. словотвір розчинявся в етимології; Г. Винокур розглядав його як частину семасіології, але завдяки працям Є. Куриловича, О. Смирницького, а насамперед І. Ковалика словотвір виділили в самостійний розділ мовознавчої науки.

В українському мовознавстві погляд на самостійність словотвору обстоював І. Ковалик, який зазначав, що «самостійність науки про словотвір у тому, що вона вивчає закони творення слів на базі моделей і зразків, наявних у системі слів, які належать до словникового складу мови». У 60-х роках ХХ ст. словотвір сформувався як окрема галузь мовознавства. Фундатором української дериватологічної школи є І. Ковалик (у його працях розбудовано теоретичний апарат словотвору, визначено одиниці словотвірної системи мови, способи словотворення, основні тенденції його розвитку в сучасній мові). У ці роки усталився основний напрям дослідження явищ словотворення — структурно-семантичний, тобто від змісту мовних одиниць до їхніх форм, який реалізовано в розвідках із діалектної (Я. Закревська), термінологічної (Т. Панько), відтопонімічної (В. Горпинич) лексики, окремі мікросистеми словотвірної системи (іменників – І. Ковалик, В. Ірещук, П. Білоусенко; прикметників – А. Грищенко, В. Ірещук; дієслів – В. Русанівський, Л. Юрчук, К. Городенська, Т. Возний; дієприкметників – Г. Гнатюк; складних слів – М. Чемерисов, Н. Клименко), способів словотворення (М. Плющ).

У 70-і рр. ХХ ст. почав також розвиватися інший напрям у словотворі – дослідження від форми мовних одиниць до їхнього змісту. Спершу він оформився як морфологічний, коли творення слів розглядалося через призму комбінаторики морфем і ролі в слові його найменшої одиниці – морфеми. Згодом морфологічний підхід було

поєднано зі структурно-семантичним, і вже в цих межах стали визначатися співвідношення морфемної і словотвірної структур похідного слова. У 80-х рр. ХХ ст. застосовано синтаксичний підхід до пояснення словотвору, коли семантика і структура похідного слова виводяться із синтаксичної конструкції (словосполучення, речення), що лежить у його основі й супроводжується словотвірними змінами вихідної одиниці — її згортанням, конденсацією, скороченням і т. ін. (Н. Клименко, К. Городенська, О. Тараненко).

Отже, словотвір як окрема галузь лінгвістики виділяється протягом останніх десятиріч.

Словотвір – розділ науки про мову, що вивчає структуру похідного слова і способи утворення нових слів (Л. Вакарюк, С. Панцьо).

Словотвір – це розділ мовознавства, у якому вивчають закономірності творення слів і ті засоби, що використовують для цього (А. Кващук).

Словотвір, дериватологія – розділ мовознавства (традиційно – розділ граматики), що вивчає будову і творення похідних слів (Українська мова. Енциклопедія.).

Словотвір – розділ науки про мову, що вивчає структуру похідного слова і способи утворення нових слів. Аналогічно до термінів морфологія, лексикологія тощо в мовознавстві словотвір нерідко позначають терміном **дериватологія** (лат. *Derivatus* – відведений, отже, *Derivat* – похідне слово).

Дериватологія – це самостійний розділ мовознавства, тісно пов'язаний із морфемікою і лексикологією, об'єктом якого є вивчення закономірностей творення нових слів (М. Жовтобрюх).

Розрізняють **діахронічний** та **синхронічний** словотвір.

Діахронічний словотвір вивчає шляхи появи похідних слів у різні періоди розвитку мови. І. Ковалик зауважував, що історична (діахронічна) дериватологія вивчає історію формування системи і структури словотвору та процес їх дальшого розвитку у сфері всіх способів словотворення в межах усіх частин мови від початку становлення мови до сучасного її етапу.

Синхронічний словотвір вивчає словотворчу структуру слів, яка визначається синхронічними відношеннями, тобто тими, що існують на сучасному етапі розвитку мови.

Ще І. Ковалик зазначав, що термін **словотвір** має трояке значення:

1) це сама система словотвірної будови мови, яка утворювалася за своїми внутрішніми законами протягом усього історичного розвитку мови (це означає словотвір як процес і є первинним стосовно другого);

2) учення про словотвірну будову мови як мовознавчу дисципліну;

3) сам процес творення слів. На його думку, для збереження термінологічного принципу однозначності треба за терміном **словотвір** закріпити лише поняття «система словотвору», процес словотвору позначати терміном **словотворення**, а вчення про словотвір іменувати **дериватологія**.

Тому розділ мовознавства ми будемо позначати терміном **дериватологія**, хоча паралельно можна використовувати й **словотвір**, оскільки в навчальній літературі превалує останній термін.

Словотвір (дериватологія) не є абсолютно замкнутою в собі лінгвістичною дисципліною, а пов'язаний з іншими мовознавчими (і не тільки) дисциплінами:

1. Із синтаксисом. Словосполучення є словотвірною базою для похідних (*сього дня – сьогодні*); між твірними компонентами існують сурядні чи підрядні зв'язки (*землекоп, лісостеп, життєпис, чорнослив, короїд, звукозапис, паротяг*).

2. Із лексикологією. Слова є основною словотвірною базою; основна функція словотворення – породження нових слів, формування лексичного складу (*мудрий – мудрість, зелений – зелень, річка Дніпро – готель "Дніпро"*).

3. Із морфемікою. Словотворення послуговується морфами як дериваційними засобами й формує їх. Словотвірна структура слова й морфемна будова пов'язані між собою. Морфемна будова слова формується словотворенням. Але вони мають і відмінності (морфемну будову мають усі слова, словотвірну – тільки похідні); морфемна будова – це єдність найменших значущих сегментів (морфів), а словотвірна структура – це єдність твірної основи й форманта. Тому об'єктом дослідження в дериватології можуть бути тільки похідні слова, а в морфемології – будь-які слова певної мови.

4. Із семантикою. Словотвір користується семантичними одиницями, базується на них і продукує їх.

5. Із морфологією. Словотвір продукує слова певної частини мови з відповідними морфологічними ознаками.

6. Із морфонологією. Морфонологічні явища (усічення, інтерфіксація, чергування) на межі між твірними морфемами

знімають структурні, фонетичні, словотвірні та інші обмеження сполучуваності морфем і завершують словотвірний акт (*рука – ручний, птах – пташиний, нога – ніжка*).

7. З фонетикою та фонологією. Фонемна структура твірного слова та місце наголошення зумовлюють вибір твірного суфікса й морфологічних явищ на межі між твірними морфемами (*кобзар – кобзарський, кобзарі – кобзарівський*). Крім того, фонемні, як звукові мовні одиниці, опосередковано виражають семантику слів, їх форм; вони є мовною оболонкою словотворчих морфем (наприклад, суфікси -ИК, -АК, -ОК є різними словотворчими афіксами, оскільки в їхньому складі наявні різні фонетичні елементи -И, -Е, -А).

8. Із загальним мовознавством зв'язок полягає насамперед у теорії, бо при характеристиці способів вивчення словотвірної будови мови поряд з описовим, історичним і порівняльно-історичним дослідженням виділяються ще загальні питання, що входять у галузь питань загального мовознавства.

9. Зі стилістикою. За допомогою словотвору з'являються утворення зі зменшено-пестливими чи згрубілими суфіксами, які відіграють певну стилістичну роль, тобто способи словотворення бувають одночасно стилістичними прийомами, засобами лінгвостилістики. Напр.:

*У ластівки – ластівенятко,
В шовковиці – шовковенятко,
В гаю у стежки – стеженятко,
У хмари в небі – хмаренятко,
В зорі над садом – зоренятко
Вже народилися. Лиш зажурилися
Старезна скеля над урвищем
Та дуба всохле стовбурище.*

М. Вінграновський.

*Я не Кульбаба, я Кульбабень,
Я не гублю, я мовчки не втрачаю.
Лишіть мене в безвітрі цього дня.
Я не пройму Вас дикою печаллю.
Я – ще не Сонце, тільки Сонця.
Мене для Вас – хіба що на півліта...
Лишіть мене в тумані цього дня. Лишіть,
Я хочу вдруге народитись.
Я ще не Серце. Тільки Серця.
Я не світання.
Тільки Передсвіття.
Лишіть мене печалю цього дня.*

Лишіть мене шаленству цього світу.

Наталка Левчун.

10. З історією народу. Словотворча будова мови пов'язана з історією народу не безпосередньо, а через історичні зміни лексичного складу мови, бо розвиток суспільства обумовлює процеси творення нових слів. Так, упродовж останніх років з'явилася низка новотворів, які пов'язані як із виробничою діяльністю українців, так і політичними подіями, які відбувалися в Україні: *медіадискурс, гала-концерт, імідж-експозиція, банк-кредитор, мовоцид, парт'яничар, нац'євнух, верховнорадівець, рухівець, антирухівський, держгодівниця, продонецький, бігморди, деющенкізація, нашоукраїнець, атовець, чорнобаїти, майданівець, затридні та ін.*

ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЗАВДАННЯ СЛОВОТВОРУ

Об'єкт словотвору – слово, яке також вивчають в інших розділах мовознавства. Але в словотворі розглядають не всі слова, а тільки похідні, і не самі по собі, а в їх відношеннях із відповідними твірними, у їх зв'язку з іншими похідними, однотипними за способом словотворення, за моделлю тощо. Отже, об'єктом словотвору є похідні лексичні одиниці, які вивчають не лише як окремі похідні слова, а як певні категорії слів, що мають спільні формальні й семантичні ознаки. У словотворі вивчають не будь-які слова, а лише ті, які своєю структурою підказують, чому так, а не інакше названо істоти, речі, предмети, факти, явища, дії тощо.

Предмет словотвору – словотвірні процеси, словотвірні відношення, моделі, форманти, словотвірні значення, способи та ін.

Завдання словотвору – вивчення структури похідного слова, його складових частин та різних взаємозв'язків між ними; конкретних формальних і семантичних ознак похідних слів, якими вони відрізняються від непохідних; конкретних принципів розрізнення похідних і непохідних слів; способів словотворення.

Отже, дериватологія відповідає на питання: як утворилося слово?, а морфемологія – з чого воно складається?

II. ТВІРНЕ СЛОВО. ТВІРНА ОСНОВА. ФОРМАНТ

Основним для словотворення є поняття мотивації (похідності). Словотвірна мотивація – це відношення між двома однокореновими

словами, значення одного з яких або визначається за допомогою значення іншого (*перемогти – переможець*), або повністю збігається (ототожнюється) зі значення іншого в усіх формах, крім частиномовного (*бігти – біг, синій – синь*).

Центральні поняття словотвору – твірне слово і твірна основа.

Твірне слово – слово, від основи якого утворилося нове слово (С. Єрмоленко).

Твірне слово, вихідне слово – слово, від якого безпосередньо утворено похідне; матеріальна і семантична база формування похідних слів (Українська мова. Енциклопедія).

Твірне слово – це вихідна одиниця для досліджуваного (похідного, мотивованого) слова. Твірним словом може бути будь-яке повнозначне чи службове слово (*радий – радість, велич – величний, батьків – батьківський, наш – по-нашому, свій – свійський, гав – гавкати, ой – ойкання, і – ікати*), прийменниково-іменне сполучення слів (*при березі – прибережний, під землею – підземний, між народами – міжнародний*), фразеологізм (*бити байдики – байдикувати*) (В. Горпинич). Кожна лексема, виникаючи в мові, виявляє тенденцію до породження похідних, оскільки в ній закладено потребу й можливість мотивувати семантично та структурно нову лексичну одиницю. Здебільшого твірне слово входить у структуру похідного не повністю, за винятком деяких безпрефіксних дієслів (*чутти – дочутти*), прийменників (*за – поза, з-за*), займенників (*нічий, нічийний*). Здебільшого усікаються закінчення й кінцеві суфікси: *хата – хатній, приходити – прихід*. У словниковому складі мови виділяють певну сукупність слів, на основі яких утворюються похідні слова.

Твірна основа – це основа слова, що є базою для утворення нового похідного слова; вона може бути похідною і непохідною (С. Єрмоленко) Напр., *батько – батьків – батьківський – Батьківщина*.

Твірною основою називають ту частину слова, від якої твориться похідне; твірна основа є спільною частиною для двох слів – первинного і похідного, вона завжди виконує для похідного мотивуючу роль (А. Грищенко).

Твірна основа – частина слова (слово чи частина слів словосполучення), від якої твориться похідне; вона є спільною частиною слів – первинного і похідного, отже, вона завжди виконує для похідного мотивувальну роль (Н. Венжинович).

Твірна основа – основа, яка структурно й семантично служить вихідною для творення похідного слова (О. Селіванова).

С. Панцьо та Л. Вакарюк називають твірну основу твірною базою. На їхню думку, **твірна основа** – це така частина твірного слова, від якої твориться похідне і яка цілком або дещо у видозміненому вигляді повторюється в похідному слові; твірну основу виявляємо накладанням твірного слова на похідне; частини, які збігаються, і будуть становити твірну основу: *шахта – шахтар, бездарний – бездарність*. Твірна основа становить лексичне ядро нового слова, це частина твірного слова, яка повторюється у складі співвідносного з ним похідного слова. Твірну основу ще називають мотивувальною, оскільки вона мотивує (пояснює) значення новоутворених слів. Отже, похідне слово припускає обов'язкову наявність твірної основи, без якої, по суті, не може бути ніяка похідна основа. Твірна основа не існує самотійно. Вона виявляється після завершення дериваційного акту як спільна для твірного й похідного слів семантико-структурна величина (*ліс – лісовий, ваш – по-вашому, рано – нерано, ніжний – ніжність, межа – безмежний, прилітати – приліт*).

Як зазначає В. Горпинич, основним поняттям словотвору є твірна основа, яку визначають у досліджуваному слові (похідному, мотивованому) через зіставлення його з твірним словом (вихідним, мотивувальним). Спільна частина цих двох слів і буде твірною основою. За походженням твірна основа буває іменниковою (*степ – степовий, земля – земляний, дід – дідова, глина – суглинок, сніг – підсніжник, перемога – переможець*), прикметниковою (*чесний – нечесний, сумний – сумно, мудрий – премудрий, материн – материнський, зелений – зелень, синій – синь*), числівниковою (*три – тричі, два – двійко, п'ять – п'ятеро*), займенниковою (*мій – по-моєму, ваш – по-вашому, свій – свійський*), дієслівною (*читати – читання, ходити – ходіння, писати – писар, оберігати – оберіг, закликати – заклик, відлітати – відліт*), вигуковою (*ой – ойкати, гей – гейкати, ох – охкання*) та ін. Якщо зіставити словотвірну базу й похідне слово, то виявиться спільна для них частина, яку й називаємо твірною основою (*флейта – флейтист, кобзар – кобзарський, веселий – невеселий*).

За будовою твірна основа може дорівнювати кореню (*малий – маліти, мудрий – мудрість, добрий – недобрий*), може складатися з кореня та суфікса (*народний – народність, степовий – степовик, складний – складність*), кореня та префікса (*прамова – прамовний*,

правнук – правнукова, нероба – неробство) тощо. Отже, твірна основа може бути неподільною (складатися тільки з кореня) і подільною (до її складу можуть входити інші афікси, крім кореня). Вона не існує самостійно, а виявляється після завершення дериваційного (словотвірного) акту як спільна для твірного та похідного слів семантико-структурна величина.

Поняття «твірна основа» використовують щодо похідних афіксальних слів, тобто тих, які утворені за допомогою префіксального, суфіксального, префіксально-суфіксального, префіксально-флексивного, префіксально-постфіксального, суфіксально-постфіксального, префіксально-суфіксально-постфіксального, безафіксного способів словотворення. Використання цього терміна щодо слів, утворених способом конверсії, зрощення, семантичного способу (у традиційній класифікації – неморфологічних способів творення), умовне, оскільки для словотвірного аналізу важливим є з'ясування мотивації.

Похідні слова утворюються за допомогою словотворчих засобів, які в науковій літературі називають **формантами**.

Формант (від лат. *formans (formantis)* – твірний, який формує), **форматив** – морфема чи інший формальний показник похідності слова або граматичної форми слова (Українська мова. Енциклопедія).

Формантом називають словотворчий елемент, за допомогою якого утворене похідне слово і який разом із закінченням (якщо слово змінне) виражає його словотвірне значення. Це сукупність формальних ознак, за якими похідне слово відрізняється від свого твірного в рамках словотвірної пари (*вікно – підвіконня, глина – суглинок, весна – провесна, осінь – осінній*). За допомогою форманта виражається словотвірне значення (С. Панцьо, Л. Вакарюк). Словотворчим формантом може бути матеріально виражений або нульовий афікс (*вічний – правічний, написати – напис*). Формант може складатися як з однієї, так і з декількох морфем: -НЬ (*теплий – теплень*), ВІД – И (*далекий – віддалеки*), ПО – ОМУ (*по-сусідському*).

Формантом називають ті семантичні, структурно-семантичні та інші елементи похідного слова, за допомогою яких воно утворилося і якими відрізняється від твірного (В. Горпинич).

Формант (з лат. «який створює») – афікс, за допомогою якого утворюється нове слово; він приєднується до твірної основи (С. Єрмоленко).

Отже, **формант** – це елемент похідного слова, за допомогою якого воно утворилося та яким відрізняється від твірного слова (*їхати – приїхати, степ – степовий, свіча – підсвічник*). До формантів належать суфікси, префікси, закінчення, наголос, інтерфікси, морфонологічні явища (усічення основи, складання основ) і все те, чим похідне слово відрізняється від твірного.

До формантів відносять також явища, матеріально не виражені: складання основ чи слів (*термоядерний, гриб-боровик*), усічення (*бігати – біг, оберігати – оберіг*), зрощення (*сьогодні, натщесерце, запанібрата*), скорочення компонентів словосполучення (*ООН, ЗСУ, виш*), зміна семантики (*білка – село Білка, кавун – прізвище Кавун*), перехід слова з однієї частини мови в іншу (*черговий, військовий, варенична, учительська – із класу прикметників перейшли в іменник*), перетворення прийменника в префікс (*при березі – прибережний*), універбація, тобто семантична конденсація, пропуск компонента словосполучення (*декретна відпустка – декрет, читальний зал – читалка*). Формант – це такий елемент слова, який підказує нам спосіб його творення (*бабуся – прабабуся, гостинний – гостинність*).

Форманти інколи поділяють на основні (префікс, суфікс, постфікс, закінчення) та додаткові (усічення, накладання, чергування), але достатніх підстав для такого поділу немає.

Типи формантів (за В. Горпиничем):

1. Флексія (*раб – раба, Ярослав – Ярослава, Валентин – Валентина, Богдан – Богдана, пан – паня*).

2. Суфікс і флексія (*море – морський, вік – вічний, друг – дружний, спокій – спокійний, велич – величний*).

3. Суфікс без флексії з усіма морфонологічними явищами (*два – двічі, три – тричі*).

4. Суфікс із флексією та ономатизація (*вишня – Вишневе*).

5. Префікс (*грамотний – неграмотний, ліс – праліс, смак – присмак, клас – підклас, весело – невесело, літати – перелітати*).

6. Суфікс і перехід прийменника в префікси (*без віри – безвірний, за обрієм – заобрійний, без межі – безмежний, без душі – бездушний*).

7. Усічення кінцевих морфів твірного слова (*проривати – прорив, бігати – біг, закликати – заклик, оберігати – оберіг, прилітати – приліт, юний – юнь, гнилий – гніль, цвілий – цвіль*).

8. Постфікс (*співайте, хтось, кудись, умиватися, стань-но, іди-бо, зробив-таки, так-то, як-от*).

9. Суфікс і постфікс (*родич – родичатися, сват – свататися*).

10. Суфікс, префікс і постфікс (*земля – приземлиться, вода – наводниться, рука – заручитися, щедрий – розщедритися*).

11. Префікс і постфікс (*знати – зізнатися, стригти – постригтися, сісти – усістися, будити – добудитися*).

12. Складання основ (*чорнозем, чорнослив, паровоз, водогін, лісостеп, паротяг, землемір, серцеїд*).

13. Скорочення компонентів словосполучення і складання їх у слова (*ООН, ЗВО, АТО, НАН, США, власкор*).

14. Зміна семантики слова без зміни його звукової будови (*батарея – пристрій і підрозділ; корінь – рослини і слова*).

15. Суфікс, закінчення й апелятивація (*Харків – харків'яни (харківці), Полтава – полтавці, Житомир – житомиряни (житомирці), Чернівці – чернівчани*).

16. Складання із суфіксом і закінченням, з ономатизацією чи без неї (*сир варити – сироварня, листи носити – листоноша, світла вода – Світловодськ, кисла вода – Кисловодськ, п'ять хат – П'ятихатка*).

17. Зрощення – злиття кількох слів в одне (*перекотиполе, болиголова, запанібрата, вельмишановний, Непийпиво, Неплюйвборц, Нетудихата*).

18. Зміна семантики й синтаксичної функції слова (*молода, наречена, голодні, багаті, старий, поранений*).

III. СЛОВОТВІРНИЙ ТИП. СЛОВОТВІРНЕ ЗНАЧЕННЯ. СЛОВОТВІРНА МОДЕЛЬ. СЛОВОТВІРНЕ ГНІЗДО. СЛОВОТВІРНИЙ ЛАНЦЮЖОК

Слова існують словотвірними парами. Словотвірна пара – основна одиниця словотвірного аналізу. **Словотвірна пара** – це таке зіставлення однокореневих слів, при якому одне з них включає мотиватор, інше, крім мотиватора, – ще й формант; це мінімальний, бінарний ланцюжок, який є складовим елементом словотвірного гнізда (Л. Вакарюк, С. Панцьо): *шофер – шоферувати, один – одиниця, інструмент – інструментарій, піч – припічок, ліс – лісок, дах – піддашшя*. Саме на словотвірній парі ґрунтується розуміння, визначення та характеристика словотвірного типу.

Словотвірний тип – одне з центральних понять словотворення.

Словотвірний тип – формально-семантична схема побудови похідних слів, мотивованих твірними словами певної частини мови, за

допомогою того самого словотворчого форманта з тим самим значенням (Українська мова. Енциклопедія).

Словотвірний тип – це схема побудови слів певної частини мови (*гітарист, домбрист, арфіст* – один словотвірний тип, але *плигун, товстун, співун, хитрун, дикун* – не належать до одного типу, бо утворені від різних частин мови і становлять 2 типи) (В. Горпинич).

Словотвірний тип – це формально-семантична схема побудови похідних слів певного способу словотворення, мотивованих словами тієї чи іншої частини мови, які мають одне й те саме словотвірне значення. Слова з одним словотвірним типом характеризуються спільністю таких елементів:

- 1) тотожність частини мови твірних слів;
- 2) тотожність частини мови похідних слів;
- 3) тотожність семантичного співвідношення між твірним та похідним словами, що виражається спільністю словотвірного значення;

- 4) тотожність формального співвідношення між твірними та похідними словами, тобто спільність способу словотворення і форманта (С. Панцьо, Л. Вакарюк). Напр., *піаніст, арфіст, саксофоніст, баяніст* – один словотвірний тип, бо утворені від іменників, є іменниками, мають однакове словотвірне значення "той, хто грає на певному музичному інструменті", утворені суфіксальним способом за допомогою форманта **-ІСТ**. Відсутність хоч однієї з названих ознак призводить до того, що слова не належать до одного словотвірного типу. Наприклад, *рибина, конина, городина, свинина, горошина, цеглина, соломину* не належать до одного словотвірного типу, хоча вони утворені від іменників, самі є теж іменниками, мають один формант, але вони не мають спільного словотвірного значення.

В українській мові близько 200 словотвірних типів. Одні з них високопродуктивні (за їхніми зразками активно утворюють нові слова), інші – малопродуктивні (вони рідко поповнюються новими словами), є й непродуктивні (об'єднують закриті списки слів).

Словотвірне значення варто визначати

- не як лексичне, а як узагальнено-граматичне значення, яке впливає з лексичних значень серії нових слів (Г. Циганенко);
- це значення похідних слів, яке встановлюється на базі семантичного зіставлення похідних та твірних і є спільним для слів даного типу (Л. Вакарюк, С. Панцьо);

– це значення, яке є спільним для серії похідних слів з однаковими дериваційними відношеннями, що виникають як результат одночасного обов'язкового сполучення формальної похідності та семантичної мотивованості і яке виражається мовними засобами всередині слова. Носієм словотвірного значення виступає формант. Воно протиставляється лексичному значенню як загальне конкретному й органічно входить у лексичне значення як основна його складова в семантиці похідного слова (Л. Вакарюк, С. Панцьо).

Словотвірне значення формується на базі семантичних відношень між твірним і похідним словами. Воно є суттєвою ознакою словотвірного типу. Є два підходи до визначення словотвірного значення:

1) вузький: словотвірне значення – це той елемент значення похідного слова, яким воно відрізняється від твірного (*комбайнер* – *комбайн*). Носієм словотвірного значення є формант, за яким воно і визначається;

2) широкий: словотвірне значення – це загальнокатегоріальне значення слів, об'єднаних у словотвірний тип, що ґрунтується на семантичному співвідношенні мотивувальної та мотивованої основ; нове значення, що виникає в дериваті як результат поєднання наявної твірної частини з певною формантною частиною (*стрілець* – *стріляти*, *їздець* – *їздити*, *жнець* – *жати* зі значенням «особа за дією»).

Словотвірне значення – узагальнене категоріальне значення слів певної словотвірної структури, що встановлюється на основі семантичного співвідношення похідних слів та їхніх твірних і виражається за допомогою словотворчого форманта. Словотвірне значення абстраговане від конкретного лексичного значення слова і є спільним для низки слів із тією самою словотвірною структурою, що характеризується єдністю семантики твірної основи та словотворчого форманта. На відміну від лексичного значення, словотвірне є не обов'язковим для слова (напр., його немає в непохідних одиницях: *ліс*, *небо*). Словотвірне значення – серійне значення, повторюване в рядах похідних слів. Воно пов'язане з граматичним і реалізується через твірні основи й афікси (іноді нульові) певних частин мови (Українська мова. Енциклопедія).

Усім відомий квазівислів "**Глока куздра штеко будланула бокра й кутрячить бокрятко**", з якого можна визначити словотвірне значення всіх слів за допомогою афіксів: напр., закінчення -А вказує

на прикметник жіночого роду; закінчення -А – на іменник жіночого роду, суфікс -О – на незмінність цього слова і належність його до прислівника; суфікс -Л- – на форму минулого часу дієслова; дієслівний суфікс -НУ- передає значення одноразової дії, іменникове закінчення -А – значення знахідного відмінка однини іменника II відміни чоловічого роду тощо. Цей вислів складається з так званих квазіслів, але їхня інформативність досить конкретна завдяки афіксам, що мають чітко визначене значення. Отже, словотвірне значення створюється за допомогою дериваційних засобів (афіксів).

Словотвірне значення відрізняється від лексичного тим, що воно не є індивідуальним значенням окремого слова, а притаманне цілим групам похідних слів, унаслідок чого його потрібно характеризувати як значення інтегрувальне (об'єднувальне), а лексичне значення має диференціувальний характер.

Словотвірна категорія – сукупність похідних слів, що мають твірні, які належать до тієї самої частини мови, наділені спільним словотвірним значенням і використовують однаковий спосіб словотворення (Українська мова. Енциклопедія). За такого підходу словотвірна категорія – об'єднання словотвірних типів із різними словотвірними формантами. Наприклад, словотвірна категорія зі значенням виконавців дії об'єднує типи із суфіксами **-льник** (*кріпильник*), **-ач** (*глядач*), **-ець** (*грець*), **-тель** (*учитель*), **-ун** (*плаксун*), **-ій** (*палій*) та ін. Кожна частина мови має свої словотвірні категорії, які поділяють відповідно на іменникові, дієслівні, прикметникові, прислівникові.

Словотвірна категорія – комплексна одиниця словотвірної системи мови, яка охоплює всю сукупність похідних тієї самої частини мови, об'єднаних спільністю способу словотворення та словотвірного значення без урахування формального боку словотворчого засобу. Напр., *водій, коваль, різальник, косар, слухач* мають значення агентивності – являють собою назви виконавців дії (Л. Вакарюк, С. Панцьо).

Модель – еталон структури слова, який імітує граматичну правильність відповідно до певної теорії (В. Горпинич). Напр., лексико-семантична група «особа за місцем проживання» має моделі на **-ЕЦЬ** (*полтавець, житомирець*), **-АНИН** (*харків'янин, киянин*), **-ЧАНИН** (*чернівчанин*), **-ИТ** (*одесит*). Складниками моделі є:

- 1) основа твірного слова як компонент семантичної бази похідного;
- 2) формант як носій нового значення похідного;

3) морфологічні явища як засоби сполучуваності твірної основи з формантом.

Кожна частина мови має свої словотвірні моделі. Зокрема, абстрактні іменники в українській мові творяться за такими моделями: 1) твірна основа прикметника + суфікс **-ість** із морфологічними явищами чи без них: *радість, мудрість, чесність*; 2) твірна основа іменника + суфікс **-ств-** із морфологічними явищами чи без них: *геройство, студентство, братство, козацтво*.

Словотвірна модель – зразок, тип, схема, за якими утворюються й регулярно відтворюються в певній мові слова (С. Єрмоленко).

Словотвірна модель – схема творення слів у межах того самого словотвірного типу, яка не впливає на їхню словотвірну семантику, але відрізняється морфологічними ознаками. Так, усередині одного типу відіменних прикметників з суфіксом **-ськ-** і значенням відносності є моделі з інтерфіксами й без них, із чергуваннями і без них: *Кривий Ріг > криворізький, герцог > герцогський* (Українська мова. Енциклопедія).

Отже, **словотвірна модель** – абстрактна схема, взірць структурної будови однотипних дериватів, які характеризуються належністю твірних і похідних до тієї самої частини мови та тотожністю форманта (Л. Вакарюк, С. Панцьо).

Словотвірне гніздо – це вся сукупність однокореневих слів, упорядкована відношеннями похідності. Слово, яке розташоване на початку гнізда, називають вершиною словотвірного гнізда. Найчастіше у вершині гнізда – непохідне слово:

граб – грабина

– *грабник*

– *грабок*

– *грабовий*;

степ – степовий – степовик – степовичка

– *степок*.

Словотвірне гніздо – сукупність слів, упорядкованих відношеннями похідності й об'єднаних спільним коренем. Спорідненість слів одного гнізда виражається в подібності форми й значення. Їх носієм є корінь слів: *вичитуватися, зачитуватися, зчитувачка*. В українській мові близько 17 000 гнізд, серед яких 12 000 гнізд кількочленних, які об'єднують від двох слів (*мензурка, мензурковий; айва, айвовий*) до кількох десятків (від слів *казати, питати, говорити*) і навіть сотень (від слів *вести, нести, ходити, сам*

та ін.) похідних. Решта 5 000 гнізд – одночленні (*арена, каністра, кашне*). Словотвірні гнізда утворюються від різних частин мови, що мають різний словотворчий потенціал. Найбільше їх від іменників – 70 %, від дієслів – 19, 2%, прикметників – 7,5%, від решти частин мови – 3,3 % (Українська мова. Енциклопедія).

Словотвірне гніздо – словотвірна мікросистема, що складається зі словотвірних ланцюжків та парадигм, які охоплюють усю сукупність спільнокореневих слів, ієрархічно впорядкованих відношеннями похідності та мотивованості (Л. Вакарюк, С. Панцьо).

Словотвірне гніздо – складне структурне утворення, кожен елемент якого посідає місце, передбачене системою мови й закріплене нормою вживання. Структура словотвірного гнізда передбачає послідовне підпорядкування одних одиниць іншим, що виявляється в співвідношенні слів різного ступеня похідності. Воно має одне вихідне слово, решта споріднених слів упорядковується за ступенем похідності: *ой – ой-к-а-ти – ойк-ну-ти – з-ойкнути*.

Словотвірний ланцюжок – комплексна одиниця словотвірної системи мови, яка об'єднує ряд спільнокореневих слів, упорядкованих за принципом послідовної похідності від вихідної ланки до кінцевої, коли кожне попереднє слово є твірним для кожного наступного (Л. Вакарюк, С. Панцьо): *весна – весняний – веснянка – веснянкуватий – веснянкуватість*.

Отже, **словотвірний ланцюжок** – це ряд спільнокореневих слів, організованих за принципом послідовної похідності від вихідної ланки (первинного слова) до кінцевої: *чари діяти – чародій – чародійний – чародійник – чародійниця – чародійницький; дощ – дощовий – дощовик – дощовичок; дощ – дощити – задощити; дощ – дощик – дощикок; батько – батьків – батьківський – по-батьківському; сіль – солоний – солонуватий – солонуватість; сіль – солити – засолити – засолювати – позасолювати; сіль – сільниця – сільничка*.

Отже, **словотвірний ланцюжок** – комплексна одиниця словотвірного гнізда, що об'єднує ряд споріднених слів, які перебувають у відношеннях послідовної похідності та взаємозалежності (Українська мова. Енциклопедія.). Кожен попередній член є твірним для наступного, зумовлює його форму та значення: *читати – начитати – начитувати – начитуватися – поначитуватися*. У наведеному дієслівному словотвірному ланцюжку відбувається нанизування афіксів, зміна видових значень, що

доповнені відтінками способу дії. Словотвірні ланцюжки можуть складатися з похідних тільки однієї частини мови (*ділити – поділити – розподілити – перерозподілити; горб – пагорб – пагорбок – пагорбочок; білий – білявий – білявенький*) і різних (*читати – зчитати – зчитувати – зчитувач, зчитування; дід – прадід – прапрадід – прапрадідів – прапрадідівський; білий – білок – білковий – білковина; білий – біло – набіло*). У сучасній українській мові словотвірні ланцюжки бувають різної довжини – від двох до семи елементів: *так – такечки; жити – ужити – ужитий – ужиток – ужиткувати – зужиткувати – зужиткований*. Як правило, словотвірні ланцюжки з похідних однієї частини мови коротші за ті, що поєднують слова різних частин мови. Словотвірні ланцюжки найдовші в дієслів.

Словотвірна структура слова – це зв'язок словотвірної бази похідного слова з формантом; це властивість похідного слова бути визначеним за характером мотивувальної його основи та словотворчого засобу, який виражає словотвірне значення (наприклад, слово *самоота* є похідним, оскільки виявляє мотиваційний зв'язок із займенником *сам*; словотворчий формант *-от-* переводить це слово до розряду іменників на позначення абстрактного поняття) (Українська мова. Енциклопедія).

Словотворчий потенціал слова – здатність слова бути твірним, основою для творення нових слів. В українській мові понад 5 000 слів мають нульовий словотворчий потенціал. Це здебільшого запозичені та застарілі слова: *авеню, адажіо, буклет, вінегрет*. Різний словотворчий потенціал мають не лише слова, а й окремі частини мови. Найвищий словотворчий потенціал слова у дієслова. На другому місці – іменники, далі прикметники та прислівники. У змінюваних частин мови словотворчий потенціал слова вищий порівняно з незмінюваними. Серед останніх він найбільший у прислівників, на другому місці – вигуки, особливо звуконаслідувальні слова: *бе, ме, ой, гав, няв* (Українська мова. Енциклопедія).

IV. КЛАСИФІКАЦІЇ СПОСОБІВ СЛОВОТВОРЕННЯ

Спосіб словотворення – це:

1) усі структурно різні шляхи та прийоми творення нових слів у результаті використання всіх наявних у мові словотворчих ресурсів; це комплексна система використання різних структурних

словотворчих засобів утворення дериватом на всіх етапах розвитку мови (І. Ковалик);

2) шлях, прийом утворення слів; це дія, якою твірна база перетворюється в похідне слово (Л. Вакарюк, С. Панцьо);

3) спосіб змінювання твірного слова чи словосполучення, унаслідок якого виникає нова лексична одиниця; це формальна схема побудови похідного слова (В. Немченко);

4) це ті дії, які здійснює мова, утворюючи нове слово (Б. Головін);

5) це тип словотворення або метод, за допомогою якого утворене те чи те слово (М. Степанова);

6) це узагальнено-диференційоване визначення того, як утворені й утворюються нові слова (О. Моїсєєв);

7) це групи похідних слів, об'єднаних основним компонентом форманта (О. Тихонов);

8) структурно-семантичний механізм творення похідного слова від твірного (О. Селіванова);

9) прийом зміни твірного слова або словосполучення (його морфемної будови, звукового складу, лексичного значення), унаслідок чого утворюється нова похідна одиниця (Українська мова Енциклопедія).

Найбільш вдалим є визначення способу словотворення І. Ковалика.

Відомо **дві основні класифікації** способів творення:

1) за лексико-граматичним характером твірної бази та словотворчих засобів;

2) за видом основних компонентів твірних формантів.

У межах першої класифікації традиційно виділяли 4 способи:

а) морфологічний – спосіб творення, при якому участь у творенні нових слів беруть морфеми (префіксальний, суфіксальний, префіксально-суфіксальний, безафіксний, основоскладання, аббревіація);

б) морфолого-синтаксичний (конверсія) – це перехід слів з однієї частини мови в іншу; слово набуває нового значення внаслідок зміни синтаксичної функції;

в) лексико-синтаксичний (Д. Квеселевич назвав його інтегральним) полягає в тому, що слова утворюються злиттям сполучень слів в одне слово (*перекотиполе*). Цей спосіб має дещо спільне з основоскладанням, але докорінно від нього відрізняється. При основоскладанні суфікси, закінчення опускаються, а при лексико-

синтаксичному способі вони застигають, мертвіють і зберігаються в новоутвореному слові;

г) лексико-семантичний полягає в зміні семантики слова, тобто у використанні наявних у мові слів для назви нових предметів і понять. За допомогою цього способу утворюються омоніми (*Кавун* – прізвище *Кавун*, *береза* – село *Береза*, *мрія* – літак «*Мрія*»). Цим способом творяться переважно іменники. Лексико-семантичний спосіб досліджували Ю. Карпенко, І. Ковалик та ін. Розрізнення чотирьох способів словотвору стало традиційним у науковій і навчальній літературі (А. Грищенко, М. Плющ, О. Пономарів, О. Волох та ін.). Останні три способи відносять до неморфологічних.

Український дериватолог І. Ковалик виділяв такі способи словотворення: префіксальний (*дід* – *прадід*, *кут* – *закут*, *нести* – *перенести*); постфіксальний (*мити* – *митися*, *біліти* – *білітися*); комбінований (*плуг* – *передплужник*); суфіксально-постфіксальний (*роса* – *роситися*, *колос* – *колоситися*, *веселий* – *веселитися*); мішаний префіксально-суфіксальний (*просинь*, *прозелень*, *празелень*); мішаний префіксально-суфіксально-постфіксальний (*шептати* – *перешіптуватися*, *творити* – *перетворюватися*, *стукати* – *перестукуватися*, *щедрий* – *розщедритися*); морфолого-синтаксичний (новоутворене слово набуває нових морфологічних категорій і починає виконувати нові синтаксичні функції); лексико-морфологічний (слово *досвітки* 'зібрання сільської молоді для спільної праці й розваг у зимовий час' сформувалося в результаті додаткового лексичного навантаження від іменника *досвітки*, що є формою множини слова *досвіток* 'передсвітанкова пора'); семантичний, або лексико-семантичний (*с. Українка*, *м. Долина*); складний безафіксний (*вертоліт*, *лісостеп*); суфіксально-складний (*честолобець*, *одноліток*, *дармоїд*, *білолиций*); префіксально-складний (*умиротворити*, *утихомирити*); префіксально-суфіксально-складний (*напідпитку*, *утридорога*, *напівголоса*); зрощеннєвий (*густонаселений*, *висококваліфікований*, *благодіяти*, *зловживати*); зрощеннєво-суфіксальний (*карколомний*, *малодосліджений*, *вічнозелений*); абрєвіаційний (*УПА*, *недрада*, *мопед*, *завкафедри*); контамінаційний (*хилитати*, *нонсенітниця*); аналітичний (*старіти* – *ставати старим*); телескопічний (вставний): при творенні нового слова частина одного слова наче включається до складу іншого, унаслідок чого виникає похідне слово (*електромобіль* – від *електрика* та *автомобіль*).

Способи поділяють також на **морфологічні** та **неморфологічні**. Підстави для такого поділу були тоді, коли словотвір розглядали як частину морфології. Але після виходу дериватології з-під опіки морфології зникло наукове підґрунтя поділу словотвірних способів на морфологічні та неморфологічні, хоча в шкільній практиці така класифікація зберігається. До морфологічних відносять усі способи, при яких похідне слово утворюється за допомогою морфем (суфіксальний, префіксальний, префіксально-суфіксальний, постфіксальний, безафіксний, основоскладання (спосіб утворення слів за допомогою інтерфіксів з двох або більше повнозначних слів), словоскладання (спосіб утворення слів без інтерфіксів); аббревіацію (спосіб утворення слів від усічених основ)). До неморфологічних відносять морфолого-синтаксичний, лексико-синтаксичний, лексико-семантичний способи творення. Однак у сучасній лінгвістиці превалює класифікація способів словотворення за видом основних компонентів твірних формантів.

V. СПОСОБИ СЛОВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Сучасні лінгвісти за **видом основних компонентів твірних формантів** виділяють такі способи словотворення:

1. **Суфіксальний** – це спосіб, при якому похідне слово утворюється за допомогою форманта, основним компонентом якого є суфікс (В. Горпинич); це творення нових слів за допомогою суфіксальних формантів (Л. Вакарюк, С. Панцьо); словотворення шляхом суфіксації, тобто приєднання суфіксів до твірної основи, яка може бути непохідною чи похідною (Українська мова. Енциклопедія). Це провідний спосіб творення в мовах індоєвропейської мовної сім'ї, тому, очевидно, привертав увагу багатьох мовознавців (І. Ковалика, Н. Клименко, Є. Карпіловської, В. Горпинича, С. Соколової та ін.). Таким способом утворюється найбільша кількість слів, усі повнозначні частини мови, крім займенників:

1) іменники: *жовтий – жовтизна, спів – співець, мудрий – мудрість, веселий – веселун, знати – знання, ой – ойкання;*

2) прикметники: *Україна – український, мама – мамин, дерево – дерев'яний, білий – білястий, сивий – сивуватий;*

3) числівники: *два – двійко, сім – семеро, четверо – четвірко;*

4) дієслова: *ох – охати, жир – жирувати, гик – гикати;*

5) прислівники: *добрий – добре, веселий – весело, три – тричі.*

Суфіксальні форманти приєднуються до основ майже всіх частин мови:

- 1) іменникових: *цвіркун – цвіркунець, люд – людина*;
- 2) прикметникових: *добрий – доброта, батьків – батьківський, мудрий – мудрість, цінний – цінність, вічний – вічно, веселий – весело*;
- 3) числівникових: *три – трійка, два – двічі, один – одиниця*;
- 4) займенникових: *ви – викати, свій – свійський, сам – самота*;
- 5) дієслівних: *читати – читання, ходити – ходіння, веслувати – веслування, бажати – бажання, слухати – слухання*;
- 6) прислівникових: *тут – тутешній, сьогодні – сьогоднішній*;
- 7) сполучникових: *що – шокати, але – алекати, і – ікати*;
- 8) вигуківних: *ой – ойкати, еге – егекати, ох – охкати*.

Особливість суфіксального способу полягає в тому, що він у процесі словотворення може взаємодіяти з іншими способами: префіксальним (*по-всякому, підсвічник*), основоскладанням (*жовто-блакитний, темно-бузковий*), постфіксальним (*гуртуватися, родичатися*); суфіксація може супроводжуватися ономатизацією (*Вербове, Глибоке, Високе*). Формант часто може бути показником певної частини мови. Так, форманти -ЕЦЬ, -СТВ-, -ОТ-, -ІСТЬ утворюють іменники (*житомирець, багатство, щедроти, самота, мудрість*), -СЬК-, -ЕЗН-, -АНН-, -ЕНН- – прикметники (*морський, старезний, незрівнянний, непримиренний*), -УВА- – дієслова (*перечитувати*), -ИЧІ (-ІЧІ) – прислівники (*двічі, тричі*).

При утворенні слова суфіксальним способом частиномовна належність похідного слова може змінюватися щодо твірного (*веселий – весело, радий – радість, два – двічі, ходити – ходіння*), а може залишатися незмінною (*Україна – українець, брат – братство, козак – козачка*):

А вже земля деревлянська рве на собі вогненні коси!

А вже язик пурпуровий у миснику лиже тарілку.

Л. Костенко.

2. Префіксальний – це спосіб, при якому похідне слово утворюється за допомогою форманта, основним компонентом якого є префікс (В. Горпинич); це спосіб утворення нових слів шляхом приєднання префіксального форманта до твірної бази (Л. Вакарюк, С. Панцьо). Префікси, додаючись до твірного слова (основи), не змінюють його частиномовну належність. Цим способом переважно творяться дієслова (*іти – прийти, стояти – встояти, летіти – перелетіти, носити – переносити, писати – відписати, читати –*

перечитати), рідше – іменники (за допомогою питомих префіксів: весна – провесна, станція – підстанція, автор – співавтор, воля – неволя, текст – підтекст, ліс – праліс, розділ – підрозділ та запозичених: гармонія – дисгармонія, закон – антизакон, обкладинка – суперобкладинка, варіант – інваріант, міграція – імміграція, реалізм – сюрреалізм, раціональний – ірраціональний), прикметники (давній – прадавній, потужний – надпотужний, здоровий – прездоровий, дорогий – недорогий, гуманний – антигуманний, актуальний – архіактуальний, модний – ультрамодний) та прислівники (вчора – позавчора, завтра – післязавтра, далеко – недалеко, тепер – дотепер). Префіксальний спосіб може супроводжуватися інтерфіксацією (брати – зібрати, гнати – зігнати), зміною місця наголосу (весна – провесна, бігти – вибігти), чергуванням і / й на початку твірного слова (іти – прийти). У поетичному тексті префіксальні утворення мають стилістичне навантаження:

*Оця реальна мить вже завтра буде спомином,
а післязавтра – казкою казок.*

*А через півжиття, коли ти вже дорожжений,
ця нереальна мить – як сон серед садів.*

Л. Костенко.

*Коли ридали сосни янтарем
і динозаври ніжились в щиріці,
коли ще жив у пралісі пралев,
коли у небі глибали праптиці,
коли льоди зсувалися із гір
і ще була не ящірка, а ящір, –
який він був, мій особистий пращур,
неандерталець, вертикальний звір?*

*І спало все – пакішка й праконяка,
Прапівень, пракорова і прапес.*

Л. Костенко.

3. **Постфіксальний** – це спосіб утворення слів за допомогою постфіксів. Останнім часом мовознавці окремо виділяють постфіксальний спосіб як самостійний і називають 5 постфіксів: СЯ, СЬ, БУДЬ, НЕБУДЬ, ТО. Але поряд із такою кількістю постфіксів відома й інша – двадцять чотири (див. тему "Морфемологія"), тому постфіксальним способом будуть утворюватися слова за допомогою цієї кількості постфіксів. Такий спосіб функціонує у сфері дієслова

(прочитай – прочитай-ке, дай – дай-но, розрахувати – розрахуватися, ходім – ходімте, сядь – сядь-бо, знав – знав-таки), прислівника (там – там-бо, коли – коли-будь, ось – осьде, як – якже, так – також, де –десь, знову – знову-таки, якось – якось-то), займенника (чий – чий-бо, хто – хто-будь, він – він-таки, хто – хто-небудь, такий – такий-но, що – щось, такий – такий-то), рідше – інших частин мови: іменника (жона – жона-бо, селянин – селянин-таки, скарби – скарби-то), прикметника (важкий – важкий-таки), числівника (два – два-таки, перший – перший-таки), сполучника (що – щоб, що – щоби, а – або, ні – ніж, як – якже, аби – аби-но, як – як-от, якби – якби-то), частки (неначе – неначеб, нехай – нехай-бо, е – еге, он – онде, ото – отож, от – отже, ну – нумо, нехай – нехай-но, невже – невже-таки, так – так-то, або – абощо), вигука (ну – ну-бо, а – ага, е – еге, о – ого, а – агу, е – ей, ану – анумо, ну – нум, ади – ади-но, агу – агусі, геть – гетьте, агу – агуш, агу – агуша, у – ух). Постфікси змінюють лексичне значення слова, але не його частиномовну належність (хто – хтось, який – якийсь, де –десь, коли – колись, який – який-небудь,десь –десь-то):

Настане день, обтяжений плодами.

Не страшно їм ні слави, ні хули.

*Мої суцвіття, биті холодами,
ви добру зав'язь все-таки дали.*

Л. Костенко.

*Я вгрузаю в пісок. Може, десь там, в часах потонних,
Хтось колись пригадає і тихо мене позве.*

Л. Костенко.

4. Префіксально-суфіксальний. Цей спосіб дехто з учених називає конфіксацією, циркумфіксацією, оскільки формантом виступають префікс і суфікс одночасно. Від інших афіксальних способів словотворення він відрізняється двокомпонентним переривчастим словотворчим формантом, префіксальна і суфіксальна частини якого діють комплексно, формуючи своєрідну словотірну рамку, в яку вкладається твірна основа. Це такий спосіб утворення слів, коли до твірної основи одночасно приєднується префікс і суфікс (*ви+долин+ок, о+ший+ок, уз+гір+й+а, о+бач+лив+ий, при+стін+ок*). Префіксально-суфіксальними вважаються й ті слова, що утворилися від прийменниково-іменникових сполучень, у словотворчому оформленні яких беруть участь суфікси й ті прийменники-префікси, що входять до складу твірних основ

(*під+берез+ник, за+грив+ок, на+стін+н+ий*). Цим способом утворюються:

1) іменники (за підрахунками авторів монографії "Словотвір сучасної української літературної мови", близько 400): *о+двір+ок, о+край+ець, спів+вітчизн+ик, ви+яр+ок, спів+розмов+ник, су+тін+ок, су+кров+иц+я, су+зір+й+а, пере+мир+й+а, за+озер+й+а, між+брів+й+а, над+хмар+й+а, під+ребер+й+а, по+двір+й+а, По+мор+й+а, без+штань+к+о, без+пам'ят+ств+о, від+сот+ок, на+рукав+ник, перед+плуж+ник, під+борід+ок, під+ряс+ник;*

2) прикметники: *від+дієслів+н+ий, між+вид+ов+ий, на+лоб+н+ий, навколо+плід+н+ий, над+щелеп+н+ий, перед+осін+н+ий, під+льод+ов+ий, після+воєн+н+ий, по+обід+н+ий, понад+хмар+н+ий, при+болот+н+ий, проти+шок+ов+ий, через+пліч+н+ий, не+злам+н+ий;*

3) дієслова: *у+виразн+и+ти, з+багат+и+ти, ви+голодн+i+ти, по+морг+ува+ти, по+писк+ува+ти;*

4) прислівники: *по+батьківськ+ому, по+наш+ому, за+видн+а, в+ручн+у.*

Іноді цей спосіб важко розмежувати з префіксальним чи суфіксальним, адже не завжди наявність префікса і суфікса в слові свідчить про префіксально-суфіксальний спосіб словотворення. Наприклад, *безграмотність* – похідне від *без грамоти, безграмотний* чи *грамотність*? Найімовірніше, таке слово буде утворене тільки суфіксальним способом від *безграмотний*, бо наявність суфікса -ІСТЬ свідчить про утворення іменника від прикметника (пор. *мудрий – мудрість, веселий – веселість, чуйний – чуйність*). Для розрізнення способу творення можна використовувати суто формальний підхід (відкидання префіксів чи суфіксів). Наприклад, *безмежний, підгір'я, приручити, співзвучний*:

Затінок, сутінок, день золотий.

Плачуть і моляться білі троянди.

Л. Костенко.

Твій вирій тут. Тут сонце тобі гріє.

Тут наше небо зорями густе.

Миколо, здрастуй! Ось твоє надгріб'я.

Крізь плити строф безсмертник проросте.

Л. Костенко.

5. **Флективно-префіксальний** спосіб подібний до префіксально-суфіксального. Формантом є флексія з префіксом, а

твірним словом – іменник. Цим способом утворюються слова за допомогою форманта **без...ий** (*беззубий, безрукий, безвухий, безголосий, безглуздий, безбородий*) та **під...ий** (*підкоровий*). У процесі утворення слів таким способом змінюється лексичне значення та частиномовна належність слова:

*Безсилій з ніжності – не затуляйте уст
Дощем цілунку чи тремтінням плоті.*

М. Матіос.

*І печаль моя безберега,
Мов туман, впливає з мене.*

М. Матіос.

6. Суфіксально-постфіксальний. Цим способом утворюються тільки дієслова додаванням до твірної основи іменникового та прикметникового походження дієслівних суфіксів **а-ти, і-ти, и-ти, ува-ти** та постфікса **-ся** (*брат – брататися, сват – свататися, родич – родичатися, жених – женихатися, мило – милитися, село – селитися, веселий – веселитися, звіт – звітуватися, чорний – чорнітися, гніздо – гніздитися, сон – снитися*):

*Мені сниться мій храм.
Мені зняться золочені бані.
У високому небі
обгорілої віри хрести*

Л. Костенко.

7. Префіксально-постфіксальний. Цим способом утворюються тільки дієслова одночасним додаванням до твірної основи дієслівного походження префікса та постфікса. Найчастіше використовується постфікс **-ся** (*летіти – розлетітися, ходити – знаходитися, думати – вдуматися, сісти – усістися, глянути – зглянутися, йти – розійтися, спати – виспатися, будити – добудитися, гуляти – загулятися, вірити – зневіритися, бігати – набігатися, пити – обпитися, говорити – проговоритися, воювати – відвоюватися, їсти – наїстися, рахувати – прорахуватися*). Отже, і твірним, і похідним словом при такому способі словотворення є дієслово:

*Та де ж вона (душа) зігріється вже зараз?!
До кого ж вона крильми припаде?*

Л. Костенко.

8. Префіксально-суфіксально-постфіксальний. Цим способом утворюються тільки дієслова одночасним додавання префікса, суфікса та постфікса до твірної основи іменникового (*сміх – посміхатися, вода – наводнитися, приводнитися, рука – заручитися, гурт – згуртуватися*), прикметникового (*щедрий – розщедритися, добрий –*

роздобритися, веселий – розвеселитися) та дієслівного походження (гризти – відгризатися, моргати – переморгуватися, лестити – підлещуватися):

*Прозаїки, поети, патріоти!
Давно опазурились солов'ї,
одзьобились на нашій Україні.*
В. Стус.

*І круг ніг моїх обвивався,
Винні вина потік відкорковував,
І у пазуху лив – не встидався...*
М. Матіос.

9. **Флективний** – це спосіб утворення слова за допомогою флексії. Як ми знаємо, за допомогою флексії утворюються словоформи (*вода, води, водою*). Але інколи флексія може утворювати слово з новим лексичним значенням, тобто набувати здатності виконувати функцію словотвірного форманта. Своєрідність цього способу полягає в тому, що флексія виконує не свою основну формотворчу, а словотворчу роль. Цим способом утворюються іменники (*Богдан – Богдана, Ярослав – Ярослава, кум – кума, Корольов – Корольова, пан – паня, маркіз – маркіза*), прикметники (*золото – золотий, тепло – теплий, зло – злий*), порядкові числівники (прикметники) (*п'ять – п'ятий, сім – сьомий*). У таких словах флексія є носієм словотвірного значення. Її називають синкретичною морфемою або синкретичним суфіксом-флексією:

*І день, і ніч, і мить, і вічність,
І тиша, і дев'ятий вал.*

Л. Костенко.

10. **Безафіксний спосіб (нульова суфіксація, безсуфіксний)**. І. Ковалик називав цей спосіб зворотним (регресивним). На думку В. Горпинича, термін «безафіксний спосіб творення» неприйнятний, бо не вказує на носія словотвірного значення (*зруб, заклад, помах, даль, причеп, гниль, пріль, зелень, виліт, зріз, обман, блакить, синь*). Такий спосіб інколи називають нульовим або регресивним. Слово утворюється не шляхом додавання якоїсь морфемі, а, навпаки, відкиданням її. Цим способом утворюються тільки іменники від дієслів (*збут, заброда, пролаза, вереда, біг, вступ, посміх, вимисел, відліт, перехід, виріз, забіг, підхід, привід, застій, занепад, потиск, насип, нероба, приріст, довіз, вилов, намот, винахід, виріб, пристрій, запуск, оберіг, прихід, приліт, ключ, заповідь, крик, витвір, гать, зав'язь, переділ, настил, розтин* та ін.) і від прикметників (*гниль, цвіль, пріль, юнь, синь, блакить* та ін.). Деякі твірні основи при такому способі словотворення зазнають регулярних морфонологічних

змін: чергування (*злетіти* – *зліт*, *розбирати* – *розбір*, *приходити* – *прихід*), пом'якшення приголосних (*зелений* – *зелень*, *юний* – *юнь*):

*А споми́н – це таке щось неповторне,
Таке щось невимовне і сумне,
Що коли він крилом своїм огорне,
То це уже ніколи не мине.*

Л. Костенко.

*Блідава зелень молодих суріп
І дві сосни, обчухрані вітрами...*

В. Стус.

Потрібно відрізнити безафіксний спосіб (*підпал*, *перепал* – від *підпалити*, *перепалити*) від префіксального (*підрозділ*, *підпіч* – від *розділ*, *піч*).

11. Зворотна деривація (редеривація) – різновид морфологічного способу словотворення, наслідком якого є лексична одиниця, що за структурою простіша від твірного слова (Українська мова. Енциклопедія). Як зауважують Л. Вакарюк та С. Панцьо, це словотворення, за якого за законами аналогії похідне слово набуває більш простої структури, ніж його твірне, унаслідок чого останнє починає сприйматися яке вторинне. Цим способом утворене, наприклад, слово *дояр* від *доярка*. Такий спосіб словотворення належить до непродуктивних і простежується при діахронічному підході до словотвірних явищ: *зонтик* > *зонт*, *дрейфувати* > *дрейф*, хоча в сучасній мовній системі *зонт* > *зонт+ик*, *дрейф* > *дрейф+увати*).

Як зазначає О. Селіванова, редеривація – зворотне творення слів усупереч закономірностям словотворчої підсистеми мови. Вона є результатом дії аналогії, яка прагне виправити аномалію. Отже, **редеривація (зворотне словотворення)** – це спосіб творення, при якому від більш складного за структурою слова утворюється структурно більш просте слово. Цим способом найчастіше утворюються похідні від запозичених слів, які на ґрунті української мови набувають подільності. Так, неподільне голландське слово *zonnedeck* в українській мові за аналогією до зменшено-пестливих утворень із суфіксом **-ик** (*котик*, *столик*, *хлопчик*) перетворилося на слово із суфіксом **-ик**; польське *flaszka* (фляжка) є непохідним, але через наявність в українській мові зменшено-пестливого суфікса **-к** (*ручка*, *ніжка*) перетворилося в похідне. Отже, непохідні слова *зонт*, *фляга* в українській мові утворилися від похідних *зонтик*, *фляжка* (як і *дояр* від *доярка*), тобто ці слова утворені шляхом редеривації.

12. **Основоскладання (композиція)** – різновид морфологічних способів словотвору, поєднання кількох твірних основ в одному слові, що переважно супроводжується інтерфіксацією. Результатом є творення композитів (О. Селіванова).

Основоскладання – найпродуктивніший спосіб творення складних слів у сучасній українській мові, що полягає в поєднанні основ за допомогою сполучних голосних **о** (*тонкошкірий*), **е** (*буревій*), **и** (*прудивус, чотириповерховий*) та деяких інтерфіксальних морфем: **-ох** (*двохатомний*), **-ою** (*троюрідний*) (Українська мова. Енциклопедія).

Отже, **основоскладання (композиція)** – це спосіб утворення складних слів (мають два і більше корені) шляхом об'єднання кількох основ у цілісну лексичну одиницю (*чорнозем, блідо-рожевий, синьоокий*); це шлях поєднання основ (повних чи усічених) з допомогою інтерфікса чи без нього. Виділяють три різновиди основоскладання:

1) утворення похідних основ на базі сурядних синтаксичних словосполучень: *фізико-математичний, лісостеп, синьо-білий, мовно-літературний*:

Та звелася з-за лиману

Хмара темно-сиза.

Полоснули ятагани –

Блискавки – донизу.

В. Симоненко.

Послухай вересня – і він повість

У миготно-золотій задумі...

В. Стус.

2) на базі підрядних: *чорноморський, деревообробний, синьоокий, темнолиций, солевар, сонцелюб, чорновус, білозір, кашовар, хлібороб*:

Хати древлянські – трохи пароплави,

Що по зелених пагорбах пливуть.

Л. Костенко.

Для курей золотокоса

Підкупила гречки й проса.

А для себе – босоніжки,

Стало легше топать пішки.

Д. Білоус.

3) на базі слів, що безпосередньо не поєднуються в словосполучення (перша частина незмінна): *кінозйомка, фотокамера, автопарк, мотоспорт*:

Білі, білі обличчя у чорній воді,

Неповторні обличчя навік зостаються.

На старих фотографіях всі молоді.

На старих фотографіях мертві сміються.

Л. Костенко.

*Низку слів докинула їй мама,
що з'явилися не так давно:
холодильник, кінопанорама,
телевізор, стереокіно.*

Д. Білоус.

Унаслідок основокладання виникають **КОМПОЗИТИ** (від лат. *compositus* – складений, складний) – похідні складні слова, утворені способом основокладання (*кашовар, хлібороб, лицемір, нафтопереробний, верховодити, солевар, круглолиций, чорновус, ліворуч, лежебока, марновір, дармоїд, книголюб, шовкопряд, квіткогриз, качкодзьоб, роголист*).

Композитами можуть бути іменники (*медозбір, сінокіс*), дієслова (*боготворити, колобродити, рукоплескати*), прикметники (*русокосий, смагляволиций*). За характером словотвірних засобів розглядають основокладання чисте (*чорнослив*) і основокладання, що може супроводжуватися афіксацією та різними морфологічними явищами (*зерносховище* (основокладання + суфіксація), *пішохід* (основокладання + усічення) тощо. Але не завжди наявність двох основ у слові свідчить про спосіб основокладання:

*Які слова страхтливі – дволикість,
Дворушництво, двозначність, двоєдушність.*

Л. Костенко.

Виділені слова утворені суфіксальним способом.

13. **Словоскладання** – спосіб словотворення дво- або кількакореневих похідних-юкстапозитів шляхом поєднання окремих слів чи словоформ (Українська мова. Енциклопедія). Словоскладання ще називають **юкстапозицією**, оскільки в результаті поєднання кількох слів або словоформ в одному складному слові виникають юкстапозити. **Юкстапозит** (франц. *juxtaposition* – розміщення поряд, від лат. *juxta* – поряд, біля і *positio* – положення) – кількаосновне складне слово, що утворюється шляхом складання слів або словоформ (Українська мова. Енциклопедія). Цей термін запровадив А. Білецький. У сучасній мові юкстапозити активно поповнюються іменниками на позначення назв осіб за професією (*лікар-онколог, інженер-механік*), військових, наукових та інших звань (*генерал-лейтенант, член-кореспондент*), належності до певних угруповань, партій, об'єднань (*християни-демократи*) та ін.

Складні слова, утворені способом словоскладання, поділяють на групи, які виражають:

1) синонімічні зближення (плеоназм): *стежки-доріжки, срібло-злото, часто-густо, тишком-нишком, вряди-годи, говорити-балакати, ходити-походжати;*

2) антонімічні утворення: *більш-менш, видимо-невидимо, купівля-продаж;*

3) парні зближення сумарної семантики: *батько-мати, руки-ноги;*

4) поєднання в одне ціле означуваного та означуючого: *фільм-опера, жар-птиця, інженер-електрик: Чому Звізда-Полин упала в наші ріки?! (Л. Костенко);*

5) повтори, що становлять експресивну редуплікацію: *тихо-тихо, ледве-ледве, ген-ген, де-не-де, зелений-зелений;*

б) тавтологічні утворення: *рано-вранці, повік-віків;*

7) найменування з числовим показником: *АН-24.*

Словоскладання найчастіше використовують для творення складних прислівників (*часто-густо, вряди-годи, тишком-нишком, десь-колись, далеко-далеко, врешиті-решит, давним-давно, віч-на-віч, будь-що-будь*), досить характерне для іменників (*бета-проміння, метр-ампер, теплохід-криголам, механік-конструктор, технік-архітектор, технік-механік-конструктор, генерал-полковник, член-кореспондент, філософ-неопозитивіст, рак-неборак, брат-і-сестра, мати-й-мачуха*) і мало – для прикметників, виступаючи в них як засіб стилістичного посилення або уточнення значення певної ознаки (*радий-радісінський, темний-претемний*). До юкстапозитів відносять повтори дієслів (*говорити-балакати, думати-гадати, ганяв-ганяв, біг-біг*), вигуків (*кахи-кахи, дзень-дзелень*), сполучники (*немовбито, неначебто*), займенники (*сякий-такий, такий-сякий*). Юкстапозити використовуються зі стилістичною метою в художній літературі, зокрема в поезії:

*Вигантуй на небо райдугу-доріжку,
Простели до сонця вишивку-маніжку,
Щоб по тій доріжці з лебедями-снами
Плавати до щастя білими човнами.*

В. Симоненко.

*Спади мені дощем на груди,
Пустелю-душу ороси –
Я стану жити. Я мріять буду,
Як мріють ранками ліси.*

В. Симоненко.

*Ось із вогнища дістав
гілочку-кривульку,
жар-вуглинку відламав,
затоптав у люльку.*

Д. Білоус.

14. **Абревіаційний (абревіація)** – (лат. *abbreviatio* – скорочення) – спосіб словотворення, що розвинувся у ХХ ст. Це об'єднання скорочених основ (*технічний редактор* > *техред*, *продуктовий магазин* – *продмаг*), скорочених і повних основ (*медичне училище* > *медучилище*, *педагогічний університет* – *педуніверситет*), а також творення простого похідного слова шляхом довільного скорочення твірної одиниці (*магнітофон* > *маг*) (Українська мова. Енциклопедія).

За структурою В. Горпинич виділяє такі типи абревіації:

– **ініціальна**, яка поділяється на буквену (*ЗСУ, СБУ, ПТУ, МНС, УТН, УНП*) та звукову (*виш, АТО, ООН, США, НАН*);

– **уламкова** – поєднання в абревіатуру асемантичних частин слова (*медфак, студком, медсанбат, власкор, спецкор, юнкор*);

– **змішана** – поєднання частин слова з ініціальними звуками (*райво, міськво*);

– **усічено-словесна** – поєднання частини слова з повноцінним словом (*держстандарт, міськрада, облвідділ, медперсонал, медкомісія, медобслуговування, медпрацівник, морфлот, санепідеміологічний, заготконтора, ветдопомога, ветлікар*);

– **словоформна** – поєднання частини слова з відмінковою словоформою (*завкафедри, заввідділу*);

– **комбінована** – поєднання початкової частини першого слова з кінцем другого (*мерон* – малоеластичний капрон);

– **ініціально-цифрова** (*Іл-16, Ту-134, ГАЗ-24*).

В українській мові, як і в інших слов'янських, абревіація характерна здебільшого для іменників і дуже рідко використовується в прикметниках (*культпросвітний, санепідеміологічний*). Починаючи з 60-х рр. ХХ ст., в абревіації спостерігається дедалі сильніша тенденція до створення абревіатур, зовні схожих на звичні слова: *валокордин, газотрон, позитрон*. Слова цього типу особливо поширені в науковій мові, де їх уживають як терміни: *акваторія, лавсан, поропласти*.

Серед абревіатур виділяють **акроніми** (від грец. *ἄκρως* – крайній і *ὄνομα*, *ὄνομα* – ім'я, назва) – абревіатури, що складаються з початкових літер або звуків слів твірною словосполучення і поширені переважно у сфері науки і техніки. При творенні акронімів свідомо прагнуть уподібнити їх за милозвучністю до звичних нескорочених слів мови, інколи ігноруючи навіть повну омонімію. Напр.: *АМУР* (автоматична машина управління і регулювання),

КАСКАД (клас автоматизованих систем комплексного аналізу документів), *МАРС* (машина автоматичної реєстрації і сигналізації), *бор* (батарея оптичної розвідки), *АСОД* (автоматизована система оброблення даних), *НАФК* – нафтофуранкарбонова кислота, *ПАСК* – параміносаліцилова кислота), звідки вони проникають до літературної мови.

Використання абревіатур у поетичному тексті посилює стилістичний ефект:

Ми – атомні заложники прогресу

Вже в нас нема ні лісу

ні небес

Так і живем

од стресу і до стресу

Абетку смерті маємо –

АЕС.

Л. Костенко.

І смог

і СНІД

і чорний дим Бхопала

В Червоній книзі сірі журавлі

Не бійтеся ліси

іще не все пропало

Останній вільний зубр

ще ходить по землі.

Л. Костенко.

О мово, ти іще жива.

Тяжкі твої тортури.

Колись твоїлися слова,

Тепер – абревіатури.

Читаєш: "СНІД",

і давишся сніданком.

В чім порятунок?

Гумор – не Гомер.

Як тій дитині

Зватися

Богданком,

Коли епоха зветься НТР?

Л. Костенко.

15. **Зрощення** – термін словотвору; лексико-синтаксичний різновид неморфологічного способу, злиття словосполучення в одне слово без зміни морфемного складу, або, на думку деяких дослідників словотвору, зі зміною морфемного складу (О. Селіванова).

В енциклопедії «Українська мова» зазначено, що **зрощення** – лексико-синтаксичний спосіб словотворення, який від чистого словоскладання відрізняється тим, що слова, утворювані зрощенням, в усіх формах повністю тотожні за морфемним складом еквівалентному словосполученню. При цьому зберігається також синтаксичний зв'язок компонентів та їх послідовність у структурі словосполучення і складного слова (*вічнозелений, маловідомий*). В українській мові найчастіше лексикалізуються сполучення дієприкметника та іменника (*металоріжучий*) або прислівника (*рідконаселений, тяжкопоранений*). Зрощення широко використовується в прикметників і мало в дієслів (*добротворити, зловживати*).

Отже, **зрощення** – це спосіб творення слів злиттям, зрощенням в одному слові двох або більше лексичних одиниць (*Любимененепокинь* (І. Драч), *втридорога, запанібрата, натщесерце, пройдисвіт, паливода, дурисвіт, вертихвіст, скализуб, Панібудьласка, Нечуйвітер, Непийливо, Неплюйвбориц, Нетудихата, Замрибориц, Убийвовк, Нагнибіда*). Значна частина слів, утворених зрощенням, є прізвищами, які є виявом національного менталітету, тому не дивно, що первісно, як прізвиська, як зауважує Ірина Фаріон, мали глузливо-гумористичне забарвлення і тепер свідчать про невмирущу життєствердну сміхову культуру наших предків: *Покиньборода* (можливо, «перукар»), *Підкуймуха* («поганий коваль»), *Куйбіда* («коваль, який не вмів підкувати коня»), *Давимука* («поганий мірошник»), *Кадигрїб* («священик, який відспівує на гробах»), *Заплюйсвічка* («паламар»), *Трясимука* («мірошник»), *Палисвіт* («зірвиголова»), *Морикишка* («хто голодував»).

Цей спосіб відрізняється від основоскладання, при якому поєднуються в одне слово основи (зі сполучними голосними чи без них), і від словоскладання, при якому новоутворене слово являє собою складне найменування предмета, ознаки, дії тощо, оскільки при зрощенні слова ніби застигають у новоутвореному слові, не

зазнаючи ніяких змін, зберігаючи також порядок поєднаних синтаксичних компонентів:

Душа моя, знайдибіда!

Знайду біду, не вернешся.

Л. Костенко.

У чистім полі, в полі на роздоллі,

Де колосочки проти сонця жмуряться,

Вернигора, Вернивода й Вернидуб –

Три велетні – зібралися та й журиються

Л. Костенко.

Утворення нових слів шляхом зрощення відбувається в процесі тривалого слововживання словосполучення, яке, для того щоб стати словом, повинно мати постійний лексичний склад, стабільний порядок слів, часте вживання.

16. **Лексико-семантичний спосіб** словотвору – різновид неморфологічного способу, переосмислення значення слова без зміни морфемного складу шляхом метонімізації, метафоризації, семантичної конденсації (О. Селіванова). В енциклопедії «Українська мова» зазначено, що **лексико-семантичне словотворення** – це спосіб словотворення, основним засобом якого є зміна лексичного значення твірного слова при збереженні його звукової структури. Лексико-семантичне словотворення належить до діахронічних способів і здійснюється упродовж тривалого періоду існування слова, коли різні його значення переосмислюються. Отже, **семантичний (лексико-семантичний)** – це спосіб словотворення, при якому звукова оболонка слова залишається незмінною, а воно набуває нового значення і твірне слово стає, таким чином, похідним; при цьому способі не використовуються спеціальні словотворчі засоби, а формантом виступає зміна семантики (*корінь берези – корінь слова, мороз – Петро Мороз, Поділля – газета "Поділля", сонечко світить – ансамбль "Сонечко", свобода – радіостанція "Свобода", дзвін – журнал "Дзвін"* і т.д.). Дехто з не визнає семантичного способу словотворення, оскільки семантичні зміни в словах цього типу не пов'язані формально з появою нового звукового комплексу. Але В. Горпинич зауважує, що внаслідок семантичного словотворення виникає нова дериватема, з новим лексичним і граматичним значенням. В. Немченко визнає семантичний спосіб творення, але вважає, що утворені таким способом слова позбавлені твірних, мотивуючих основ (наприклад, *основа* «поздовжні нитки в ткани»

та основа «сутність чого-небудь»), хоча в таких словах простежуються давні, приховані мотиваційні зв'язки, знайти які допоможуть етимологічні дослідження.

17. Універбаційний спосіб, універбація (від лат. *unus* – один і *verbum* – слово), **універбізація** – різновид суфіксального способу словотворення, при якому словосполучення за допомогою суфіксації згортається в слово (Українська мова. Енциклопедія); це такий різновид деривації, яка реалізується за допомогою еліптичного пропуску одного з елементів двослівної назви (В. Горпинич). Отже, **універбаційний** – спосіб словотворення, при якому шляхом згортання словосполучень за допомогою суфіксів або без них утворюється похідне слово (*вечірня газета* – *вечірка*, *декретна відпустка* – *декрет*, «*Літературна газета*» – *літературка*, *Центральна бібліотека ім. В. Вернадського* – *Вернадка*, *Національний університет «Києво-Могилянська академія»* – *Могилянка*, *записна книжка* – *записник*, *залікова книжка* – *заліковка*, *носова хусточка* – *носовик*, *вівсяна каша* – *вівсянка*, *читальний зал* – *читалка*, *пункт обміну валюти* – *обмінка*, *манна крупа* – *манка*, *залізна дорога* – *залізниця*, *багатотиражна газета* – *багатотиражка*, *десятирічна школа* – *десятирічка*, *спеціальний одяг* – *спецодяг* – *спецівка*). У результаті універбації утворюються **універби** (пор.: *композиція* – *компози*, *юстапозиція* – *юстапози*). Цим способом найчастіше утворюються іменники в розмовно-побутовому стилі. Зазначений процес виникає з потреби спрощувати описові вислови (словосполучення) цілісного значення та частого вживання. Таке мовне явище в лінгвістичній літературі позначається різними термінами: **стягнення, синтетичне стиснення, семантична конденсація, включення, універбізація, універбація.**

18. Конверсійний спосіб (конверсія) – спосіб словотворення, який полягає в переході слів з однієї частини мови в іншу (за традиційною класифікацією – морфолого-синтаксичний спосіб). **Конверсія** – неморфологічний морфологічно-синтаксичний спосіб творення слів як перехід з однієї частини мови до іншої без участі афіксів (О. Селіванова). Термін конверсія означає «перетворення», «зміна», «видозміна». **Конверсія** – спосіб словотворення, при якому словотворчим засобом є лише парадигма слова (Л. Вакарюк, С. Панцьо).

Залежно від того, розряд яких частин мови поповнюється в результаті переходу в нього інших частин мови, виділяють такі

види конверсії: субстантивация, ад'єктивация, прономіналізація, нумералізація, вербалізація, адвербіалізація, препозиціоналізація, кон'юнкціоналізація, партикуляція, інтер'єктивация.

Субстантивация – (від лат. *substantivum* – іменник) – вид конверсії, що полягає в переході слів (словоформ) з інших частин мови до класу іменників (Українська мова. Енциклопедія).

Субстантивация – різновид конверсії, морфолого-синтаксичного неморфологічного способу творення іменників як перехід з інших частин мови чи їхніх словоформ. Найчастіше субстантивуються іменні частини мови та дієприкметники (О. Селіванова).

Отже, перехід прикметників, займенників, числівників та дієприкметників в іменники називається **субстантивацією** (*багатий, бідний, учительська, колишнє, ситий, уповноважений, мостова, добові, наші, ваші, всякий, семеро, один, печене, варене, повсталі, військовий*): *Мудрий не все каже, що знає, а дурень не все знає, що каже; Добромu скрізь добре; Письменний бачить поночі більше, як неписьменний удень* (Нар. тв.); *Сьогоднішнє, давнє, майбутнє в піснях героїчних дзвенить* (М. Гірняк).

Вже почалось, мабуть, майбутнє.

Оце, либонь, вже почалось...

Не забувайте незабутнє,

воно вже інесь взялось!

І не знецінюйте коштовне,

не загубітьсЯ у юрбі.

Не проміняйте неповторне

на сто ерзаців у собі.

Л. Костенко.

У кожного Я є своє ім'я,

На всіх не нагримаєш грізно,

Ми – це не безліч стандартних "я",

А безліч всесвітів різних.

В. Симоненко.

У результаті субстантивації виникають похідні утворення – **субстантивати**.

Але явище субстантивації, як і інших типів переходу з однієї частини мови в іншу, можна побачити тільки в контексті. Субстантивовані прикметники набувають граматичних ознак іменників: вони не змінюються за родами, а мають тільки той рід, у якому субстантивувалися (*учительська, вороний, кошовий, благовірний, благовірна, пальне, спиртне*); також мають самостійну категорію числа (*черговий – чергові*); такі субстантивовані

прикметники можуть мати при собі означення (*весела ланкова, старий іздовий*). За допомогою конверсії творяться:

А) відприкметникові іменники (*черговий, ситий, учительська, варенична, набережна, іздовий*);

Б) відприкметникові топоніми на -ІВ, -ИН, -Е (*Чернігів, Канів, Київ, Чигирин, Лебедин, Васильків, Високе, Володине, Старе*);

В) відприкметникові прізвища на -ІВ, -ЇВ, -ИН, -ИШИН (*Романів, Яцьків, Пономарів, Гринчишин, Васишишин, Михальчишин*);

Г) віддієприкметникові прикметники (*зрячий, зрілий*).

Варто зазначити, що субстантивуються, крім іменних частин мови, дієслова (*Порубай* – прізвище, «*Радій*» – сорт цукерок), хоча при цьому відбувається зміна семантики; прислівники (одержати «*відмінно*», «*завтра починається сьогодні*»), службові слова та вигуки («*зважити всі за і проти*», «*усе було б добре, якби не одне але*», «*охи та ахи*», «*голосне ура*»), синтаксичні конструкції, переважно власні назви або уривки з чийогось мовлення: «*вивчити, як "Отче наш"*», «*З вулиці чулося "Розпрягайте, хлопці, коні"*»).

Ад'єктивація (від лат. *adjectivum* – прикметник) – вид конверсії (різновиду транспозиції), що полягає в переході слів з інших частин мови в прикметник (Українська мова. Енциклопедія). Отже, **ад'єктивація** – це перехід у прикметники дієприкметників, займенників, числівників (*наречена, утомлена, прийдешиє, блискуча відповідь, знаючий педагог, тямущий чоловік, відкритий характер, своя людина, перший у класі учень*). Найчастіше до розряду прикметників переходять дієприкметники (*підлеглий, бувалий, зрозумілий*), які в процесі ад'єктивації втрачають дієслівні ознаки. Дієприкметники та прикметники спільного з ними кореня іноді можуть відрізнятися морфологічною будовою (*блискучий, перекладний, палючий, визначний*), а також наголосом (*варений – варений, учений – учений, печений – печений*):

Він до мене звів такий болючий погляд,

Повний туги і каяття палкого.

Леся Українка.

Прономіналізація – різновид морфологічно-синтаксичного неморфологічного способу творення займенників як перехід з інших частин мови чи їхніх словоформ. Вона ґрунтується на десемантизації твірного слова й набутті ним специфічних для займенника функцій (дейктичної та анафоричної) (О. Селіванова).

Прономіналізація (лат. *pronomen* – займенник) – вид конверсії, що полягає в переході слів з інших іменних частин мови до класу

займенників. Вона відбувається внаслідок ослаблення, десемантизації того чи іншого їхнього лексичного конкретно-номінативного значення в напрямі розвитку вказівної функції (Українська мова. Енциклопедія).

Прономіналізації підлягають абстрактні іменники з найбільш загальним рівнем категоризації (*річ, справа, штука, діло, чоловік*), деякі прикметники неозначеної семантики (*різний (всякий), цілий (весь), певний (деякий, якийсь), останній*), числівник *один (сам)*. Отже, **прономіналізація** – перехід частин мови в займенники (*ми не одні (самі), цілий (увесь) день, один (якийсь) чоловік, діло було зимою, один хлопець*), тобто набуття ними дійктивною (вказівною) функції:

Не плач, мій милий, ми ж бо не одні.

Сиріт мільйони. Може, трохи більше.

Судьба немилостиво на землі

По душах болем – наче ямбом – пише

М. Матіос.

Нумералізація – різновид морфологічно-синтаксичного неморфологічного способу творення числівників як перехід з інших частин мови чи їхніх словоформ без участі морфем. У контексті чимало іменників і прислівників можуть отримувати значення неточної, неозначеної кількості, переважно разом з особливим конотативним забарвленням (*крихта, купа, море, сила, мало, багато*). До того ж вони набувають синтаксичного зв'язку з іменником – позначенням предмета кількості: *маса друзів, купа грошей, сила людей, тьма народу, море квітів, у класі ліс рук*. Такі випадки деякі лінгвісти розглядають як нумералізацію, інші вважають подібні слова іменниками або прислівниками зі значенням кількості, що утворилися лексико-семантичним способом. Отже, **нумералізація** – перехід іменників у неозначено-кількісні числівники, тобто набуття ними синтаксичних функцій і категоріального значення числівника.

Вербалізація – різновид морфологічно-синтаксичного неморфологічного способу творення дієслів як перехід з інших частин мови чи їхніх словоформ без участі афіксів (О. Селіванова).

Вербалізація (від лат. *verbalis* – дієслівний) – вид конверсії, що полягає в переході слів (словоформ) з інших частин мови до класу дієслів (Українська мова. Енциклопедія). Отже, **вербалізація** – це перехід частин мови в дієслова (*Геть з очей! Цить!*):

І я хлебтала з чорного ковша...

Ті дні рахує зуглена душа.

*На ній уже нема живого місяця.
...і лиш гординя їй шепоче: "Ша!"*

М. Матіос.

Найчастіше вербалізуються вигуки (Іде Надя, а я – *ах!* (О. Ковінька); Тричі *тьху* на твою землю" (М. Коцюбинський); А зараз-тсс... (А. Головка), рідше – вказівні частки *той, того, це*, які виступають присудками (– І в кого ж ти їх [патрони] поцупив?.. – В Ларіона Денисенка я їх... *того* (М. Стельмах), інколи разом із дієслівними префіксами, які увиразнюють значення дії дії («Дивись, не *пере-це*... не перестарайся»; «Подивився дід, як вони [спортсмени]... штанги штовхають, і аж затремтів...: Щоб я, – каже, – Куценка не *перетой?*" (Остап Вишня), тобто «не перемиг, не перевершив»).

Адвербіалізація (від лат. *adverbium* – прислівник) – вид транспозиції, що полягає в переході в прислівник або вживанні в прислівниковій функції інших частин мови (Українська мова. Енциклопедія). **Адвербіалізація** – перехід частин мови в прислівники. Найчастіше адвербіалізуються іменники, які втрачають загальнограматичне значення предметності, здатність змінюватися за відмінками й числами, набувають значення ознаки іншої ознаки й нових синтаксичних функцій, у них перестають виділятися окремі морфеми, насамперед флексії (*бігцем, боком, галопом, дибом, смерком, дрібку, дрібочку*), часто змінюється наголошування (*бігом – бігом*). Значна кількість прислівників цього типу вже втратила зв'язок з іменниками (*тайком, нишком, жужжом, дибом*), інші мають відповідні іменникові паралелі (*миттю, боком, кроком, бігом, крихту, крихточку*): *Кругом* шляхи безмежні (Д. Білоус). У процесі історичного розвитку мови адвербіалізувалися іменники чи сполучення іменника з прийменником (*додому, додолу, знизу, звечора, спочатку, удень, униз, навіки, надвір, наперед, вночі, вранці, ввечері*), прикметники (переважно в короткій формі) із прийменниками (*допізна, дочиста, звисока, здавна, стиха, завидна, затемна, уліво, вправо, задовго, заново, надовго, насухо, вповні, впорожні, наготові*), числівники з прийменниками (*удвоє, втроє, надвоє, натроє, удвох*):

*...все троццити впень
і нівечити, і помалу неба
додолу попускати, аби світ
безнебим став.*

В. Стус.

Препозитивація (препозиціоналізація) – різновид морфологічно-синтаксичного неморфологічного способу творення прийменників як перехід з інших частин мови чи їхніх словоформ. Творення прийменників супроводжується послабленням або втратою семантики, утратою граматичних ознак, словозміни, синтаксичних функцій. Прийменник поповнюється переважно за рахунок прислівників, прийменниково-іменних конструкцій, дієслівних форм (О. Селіванова). Найчастіше до розряду прийменників переходять прислівники та іменники (*навколо тихо* (присл.) – *навколо столу* (прийм.), *рідний край* (ім.) – *край дороги* (прийм.), *намалювала коло* (ім.) – *коло хати* (прийм.):

*Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть*

Т. Шевченко.

*Круг багаття не танцюють дико,
Не беруться в бійці за чуби
Варвари із атомного віку,
Варвари з космічної доби*

В. Симоненко.

Кон'юнкціоналізація – різновид морфологічно-синтаксичного неморфологічного способу творення сполучників як перехід з інших частин мови чи їхніх словоформ (О. Селіванова). Отже, **кон'юнкціоналізація** – це перехід інших частин мови в сполучники. До розряду сполучників найчастіше переходять прислівники (*поки, доки, допоки, коли, як, де*):

*Коли буду я навіть сивою
І життя моє піде мрякою,
Я для тебе буду красивою
а для когось, може, й ніякою.*

Л. Костенко.

та займенники (*що, який, чий, котрий*):

*Невинна біль змінилась в гордий пурпур
на тій калині, що тебе квітчала.*

Леся Українка.

Партикуляція – різновид морфологічно-синтаксичного неморфологічного способу творення часток як перехід з інших частин мови чи їхніх словоформ. Повнозначне слово здебільшого повністю втрачає лексичну семантику, граматичні ознаки, синтаксичні функції і набуває певного логічного, модального й емотивно-експресивного відтінку (О. Селіванова). Найчастіше

партикуляції зазнають займенники (*що, це, який, собі*) та прислівники (*вже, тут, там, просто, рівно*), рідше – сполучники (*і, й*). Напр.: *жили собі дід і баба, щоб ти собі знав, що там не кажи, що воно за знак, погода і взимку гарна:*

*Ти наче вже і вільна як-не-як,
Та ще живеться важко тобі, Нене!*

В. Яромлюк.

Інтер'єктивація – різновид морфологічно-синтаксичного неморфологічного способу творення вигуків шляхом переходу з інших частин мови або їхніх словоформ (О. Селіванова). **Інтер'єктивація** (від лат. *interjectio* – вигук) – вид конверсії, що полягає в переході у вигуки слів із різних частин мови (Українська мова. Енциклопедія). У результаті інтер'єктивації поповнюється лексичний склад похідних (вторинних) вигуків: емоційних (*горе! лихо! жах!*), спонукальних (*гляди! диви! пробачте! рятуйте!*), етикетних (*даруй! добридень! пробачте! будь ласка! добраніч! прошу! спасибі!*), вокативних (*киць-киць!*). Перехід у вигуки повнозначних слів супроводжується втратою ними лексичного значення, набуттям синтаксичної незалежності й застигlosti форми. Цьому передуює посилення здатності слова до вираження емоційної чи вольової реакції мовців, послаблюється функція називання, поступаючись функції вираження. Отже, **інтер'єктивація** – це перехід частин мови у вигуки (*Боже! Матінко! Лишенько! Жах! Страх!*). Найчастіше інтер'єктивуються іменники (*горе, лихо, матінко, боженько*), дієслова (*подумаєш, прощай, диви*), займенники (*себе, йй*), словосполучення (*Світе мій! Нене рідна!*):

*О Боже мій, така мені печаль,
і самота моя – така безмежна,
нема – вітчизни.*

В. Стус.

Акцентуаційний спосіб полягає в зміні наголосу, унаслідок чого змінюється лексичне значення слова (*приКлад – приклад, ЗАмок – замОк, дорОга – дорогА, кОси – косИ, Орган – оргАн, сім'я – сім'Я*). За допомогою цього способу поповнюється кількість омонімів: *лапки – лапкиИ, заводь – завОдь, п'яти – п'ятиИ* (омографів, омоформ). Д. Білоус написав загадки про такі слова, які утворені в результаті акцентуації:

Я частина колеса:

можеш добре мчати –

*Лиш у воза запрягай коня.
Переставиш наголос –
буду означати
Споживання їжі серед дня
(Обід – обІд).*

*Слово це – старовинна будова
З гостряками мурованих веж.
Щойно зміниш ти наголос слова –
Цим одразу будову замкнеш.*

(зАмок – замОк).

Мовознавці виділяють ще й інші способи словотворення в українській мові, які є менш уживаними, проте в результаті виникають нові лексичні одиниці.

20. Контамінаційний спосіб (контамінація) полягає в тому, що з морфем двох близьких за значенням слів виникає одне (*хилитати* – від *хилити* і *хитати*; *шкунтильгати* – від *шкандибати* і *кульгати*; *нонсенітниця* – від *нонсенс* і *нісенітниця*), причому перша частина новоутвореного слова – від першого слова, а друга – від другого. Інколи процес контамінації ще називають **телескопією**. Тому в енциклопедії «Українська мова» зазначено, що **телескопія** – це спосіб словотворення, при якому складаються початковий елемент одного слова з кінцем іншого. Процес контамінації заснований на тому, що з морфем або складів двох близьких за значенням або й однозначних слів утворюється третє слово, тобто одне з паралельно існуючих слів утрачає один зі своїх складів або морфемних елементів, приймаючи на його місце морфему або склад іншого слова, який має якийсь семантичний відтінок, спільний або споріднений із цим словом (І. Ковалик). Отже, необхідною умовою словотворення шляхом контамінації є семантичний зв'язок контамінованих пар.

21. Аналітичний спосіб творення (у діловому мовленні це явище називається розщеплений присудок) полягає в тому, що поряд зі словом у мові виникають словосполучення (*біліти* – *ставати білим*, *синіти* – *ставати синім*, *чорніти* – *ставати чорним*, *жовтіти* – *ставати жовтим*).

22. Ономатизація – це різновид деривації, який реалізується втратою загальною назвою здатності до узагальнення й набуття

*Слово це просте – не дивовина
(зустрічаєм мало не щодня),
організму складова частина
і періодичне видання.
В цьому слові тільки й заковики:
другий склад наголоси – і вмент
означають почне воно великий
клавішний музичний інструмент.
(Орган – оргАн).*

нею здатності називати один предмет із ряду однорідних, тобто це перехід загальних назв у власні: *любов – Любов, надія – Надія, віра – Віра*.

23. **Апелятивация** – це різновид деривації, який реалізується втратою власною назвою здатності називати лише один предмет із ряду однорідних і набуття нею здатності до узагальнення, тобто це перехід власних назв у загальні: *Галіфе* (прізвище) – *галіфе* (чоловічі штани особливого крою), *Дизель* (прізвище) – *дизель* (різновид двигуна), *Бостон* (місто) – *бостон* (різновид тканини).

Заслуговують на увагу авторські новотвори – **оказіоналізми**, які утворюються на базі словотвірних моделей української мови з додаванням фантазії, уяви та способу мислення кожного поета, прозаїка, драматурга. Напр.:

Хитотінь димосвічкує, зоресіючи світань.

Віршоніч марнолітань всепадінь католікує.

В. Верховень.

Заснув у лісі сірий вовк

і лапою уквився.

Твій сірий вовк в воді намок

і спати завовчився.

М. Вінграновський.

Зворохобилися айстри

Приосіннім сонцелетом,

Поминальною порою,

Падодистом деручким.

В. Стус.

Отже, українське словотворення має свою національну специфіку, що відображається в способах творення. З огляду на це Ірина Фаріон зазначає, що словотворчі засоби та словотвірні норми стають показником і виразником, напряду культурного розвитку суспільства. Творення нового слова – це не лише знання чи пошук суфіксів, префіксів, це відчуття матриці рідної мови, втіленої в корені С. Караванський зауважував: «У словотворчості передусім треба шанувати традицію. Коли нові терміни утворено з урахуванням традиції, таким термінам гарантовано довголіття. Це одна з наріжних вимог словотворчості».

VI. СЛОВОВІРНИЙ АНАЛІЗ СЛОВА

Словотвірний аналіз – це встановлення способів

словотворення, тобто визначення твірної основи та словотворчих афіксів (О. Пономарів).

Словотвірний аналіз – різновид лінгвістичного аналізу, у процесі якого визначається спосіб словотворення похідного слова та шлях, який пройшло воно у своїй «дериваційній історії» (Л. Вакарюк, С. Панцьо).

Словотвірний аналіз – це комплексна методика встановлення механізму творення слова та його місця в словотворчій підсистемі мови. Словотвірний аналіз допомагає визначити послідовність приєднання афіксів у процесі словотворення, а також передбачає вияв зв'язку твірної основи, словотворчого форманта та способу словотворення.

В. Горпинич зазначає, що **словотвірний розбір** – це встановлення відношення словотвірної похідності між дериватом і твірною для нього одиницею, виявлення джерел мотивації та засобів їх відображення у структурі деривата, визначення способів його формального перетворення і шляхів формування нового значення в похідному.

Словотворчий аналіз – початковий етап пізнання словотвірних явищ мови.

Словотвірний розбір дає змогу простежити словотвірні зв'язки слова та процеси словотворення в кожній частині мови. Під час такого розбору виділяють твірну основу та словотворчий засіб і з'ясовують спосіб словотворення.

Мета словотвірного аналізу – установити, від чого й за допомогою чого утворилося похідне слово, яким способом.

Зробити словотвірний аналіз – це означає з'ясувати, чим мотивоване позначення якогось явища дійсності, чому це явище так названо з погляду сучасної мови.

Завдання синхронного словотвірного аналізу тієї чи тієї основи – виявити її похідність чи непохідність. Якщо вона похідна, то треба з'ясувати, від якої саме основи вона утворена, за допомогою якого словотворчого засобу та яким способом (О. Волох).

Відмінність морфемного аналізу від словотвірного полягає в тому, що:

– у процесі морфемного аналізу враховують значення слова загалом і смислові зв'язки його з іншими спільнокореневими словами, а також формами одного слова сучасної мови;

– під час словотвірного аналізу встановлюють і формальну співвідносність похідного слова з твірним (Н. Венжинович);

– об'єктом морфемного аналізу може бути будь-яке слово (і похідне, і непохідне); у словотвірному аналізі розглядаємо тільки похідні утворення, які своєю структурою підказують нам, чому саме так, а не інакше названо цей предмет, явище, дію. У процесі словотвірного аналізу важливо правильно визначити твірне слово, твірну основу, установити її частиномовну належність, визначити формант (дериватор) та спосіб словотворення.

Під час словотвірного аналізу потрібно з'ясувати, яке з двох близькоспоріднених слів є первинним, мотивувальним, а яке – вторинним, мотивованим. Для встановлення способу словотворення похідного слова необхідно звернутися до такої одиниці словотвірної системи, як словотвірна пара.

Варто також звернути увагу на те, що слова, які мають однакову морфемну структуру, можуть бути утворені різними способами. Наприклад, у словах *підклас*, *прадід*, *приліт*, *оберіг* виділяємо 3 морфеми (префікс, корінь, нульова флексія), але перші два слова утворені префіксальним способом, останні два – безафіксним (*клас* – *підклас*, *дід* – *прадід*, *прилітати* – *приліт*, *оберігати* – *оберіг*).

Отже, морфемний аналіз слова відповідає на питання: з яких морфем складається слово; а словотвірний – як утворилося слово, яким способом, які засоби для цього використано.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абревіатура – похідне слово, утворене шляхом скорочення декількох твірних слів із наступним поєднанням їх в одне ціле.

Абревіація – спосіб творення складноскорочених слів (абревіатур) на основі словосполучень.

Адвербіалізація – вид конверсії, що полягає в переході слів з інших частин мови в прислівники.

Ад'єктивація – вид конверсії, що полягає в переході слів з інших частин мови у прикметник.

Акцентуація – тип деривації, який полягає в зміні наголосу.

Аналіз словотвірний – різновид лінгвістичного аналізу, під час якого визначають спосіб словотворення похідного слова, твірну основу та твірне слово.

Апелятивація – різновид деривації, який реалізується втратою власною назвою здатності називати лише один предмет із ряду однорідних і набуття нею здатності до узагальнення, тобто це перехід власних назв у загальні.

Безафіксне словотворення – спосіб словотворення дво- і кількоасновних похідних, при якому не використовують словотворчих афіксів (абревіація, зрощення, субстантивація, чисте словоскладання, нульова суфіксація).

Вербалізація – вид конверсії, який полягає в переході інших частин мови до розряду дієслів, що виявляється лише в синтаксичному навантаженні, – такі слова починають виконувати роль дієслівного присудка.

Віддієслівні утворення – сукупність похідних слів, твірними для яких є дієслова.

Відіменникові утворення – сукупність похідних слів, твірними для яких є іменники.

Відіменні утворення – сукупність слів, похідних від іменників, прикметників, числівників, займенників.

Відприкметникові утворення (декад'єктиви) – сукупність похідних слів, твірними для яких є прикметники.

Відприслівникові утворення – сукупність похідних слів, твірними для яких є прислівники.

Відчислівникові утворення – сукупність похідних слів, твірними для яких є числівники.

Гібридне слово – складне слово, утворене з компонентів різного походження, один із яких є питомим, другий – іншомовним і таким, який мовці сприймають як запозичений.

Деад’єктив – похідне слово, утворене від прикметника.

Дериват (мотивоване слово) – слово, утворене від іншого слова, яке завжди містить мотивувальну основу й формант.

Дериватема – базова субстанціальна мовна одиниця словотвірного рівня, що характеризується відповідною словотвірною формою та словотвірним значенням.

Дериватологія (словотвір) – розділ науки про мову, що вивчає структуру похідного слова та способи утворення нових слів.

Деривант – словотворчий засіб як показник дериваційного шляху похідного слова.

Дериват – слово, утворене в процесі деривації.

Дериватор – одиниця (основа, слово, словосполучення), яка послужила базою для утворення похідного в процесі деривації.

Деривація – процес словотворення.

Етимон – вихідне, початкове слово, яке встановлюють у процесі етимологічного аналізу певного похідного.

Зрощення – лексико-синтаксичний спосіб словотворення, у результаті якого утворюються похідні слова на базі вільного словосполучення, компоненти якого зливаються в єдину цілісну лексичну одиницю без будь-яких формально-граматичних змін.

Інтер’єктивізація – вид конверсії, що полягає в переході у вигуків слів із різних частин мови.

Композит (комполита) – складне слово, утворене способом складання основ за допомогою інтерфіксів або без них.

Композиція (основоскладання) – утворення складних слів поєднанням кількох основ, основи та цілого слова.

Конверсія (морфолого-синтаксичний спосіб творення) – морфолого-синтаксичний спосіб словотворення, перехід слова з однієї частини мови в іншу.

Кон’юнкціоналізація – перехід частин мови в сполучники.

Лексикалізація – процес виокремлення частини слова в самостійну лексичну одиницю.

Лексико-семантичне словотворення – спосіб словотворення, основним засобом якого є зміна лексичного значення твірного слова з одночасним збереженням його звукової структури.

Мотивувальне слово – слово, від якого утворюється нове слово.

Модифікаційне словотвірне значення – певна видозміна значення мотивувального слова в похідному слові.

Морфолого-синтаксичний спосіб (транспозиція) – перехід слів з однієї частини мови в іншу.

Морфонеміка – вчення про фонологічні зміни під час сполучення морфем як у твірній основі, так і в афіксі.

Морфотактика – вчення про типи сполучуваності морфем із різними твірними основами в процесі утворення афіксальних похідних слів.

Мотиват – словотвірно мотивоване слово.

Мотивація – взаємовідношення між спільнокореновими словами, за якого форму й семантику похідного (мотивованого) тлумачать через форму та семантику його твірного (мотивувального).

Мутаційне словотвірне значення – значення деривата, яке суттєво відрізняється від значення мотивувального слова.

Нумералізація – вид конверсії, що полягає в переході іменників у неозначено-кількісні числівники.

Оказіоналізм – незвичне, здебільшого експресивно забарвлене слово, утворене на основі наявного в мові слова або словосполучення, іноді з порушенням законів словотворення.

Ономатизація – перехід загальних назв у власні.

Основоскладання – найпродуктивніший спосіб творення складних слів, який полягає в поєднанні основ за допомогою сполучних голосних та деяких інтерфіксальних морфем.

Похідність слова – семантична й формальна вторинність слова, що в сучасній мові виявляється на основі співвіднесення похідного слова з твірним і відбивається в його двочленній структурі (твірна частина + формант).

Препозиціоналізація (препозитивація) – перехід частин мови в прийменники.

Префіксація (префіксальне словотворення) – спосіб словотворення за допомогою префіксів.

Префіксально-суфіксальне словотворення (конфіксація) – спосіб словотворення, коли до твірної основи одночасно приєднується префікс і суфікс.

Прономіналізація – вид конверсії, спосіб словотворення, який полягає в переході слів з інших частин мови в займенник унаслідок утрати чи послаблення їхнього лексичного значення й набуття узагальнено-вказівної семантики.

Редеривація (зворотне словотворення) – спосіб творення, при якому від більш складного за структурою слова утворюється структурно більш просте слово.

Складання – це спосіб творення складних слів поєднанням двох або більше основ чи цілих слів або їх скорочень.

Словник словотвірний – словник, у якому похідні слова мови систематизовані за їхньою словотвірною структурою та / або словотвірними зв'язками.

Словоскладання – спосіб словотворення дво- або кілька кореневих похідних (юкстапозитів) поєднанням окремих слів чи словоформ.

Словотвірна категорія – сукупність похідних утворень, що мають твірні, які належать до тієї самої частини мови, наділені спільним словотвірним значенням і використовують однаковий спосіб словотворення.

Словотвірна модель – схема творення слів у межах того самого словотвірного типу, зумовлена морфонологічними особливостями поєднання твірної основи й форманта.

Словотвірна пара – два спільнокореневих слова чи слово та співвідносне з ним словосполучення, пов'язані дериваційними відношеннями.

Словотвірна структура слова – формально-семантичне взаємовідношення між твірною частиною слова та його словотворчим формантом.

Словотвірне гніздо – сукупність однокореневих слів, які впорядковані відношенням похідності й об'єднані спільним коренем; вершиною гнізда є непохідне слово.

Словотвірне значення – узагальнене значення ряду мотивованих слів з одним і тим самим формантом, яке відрізняє їх від слів мотивувальних; це спільне значення для певного лексико-семантичного розряду слів, що виражене відповідним формантом.

Словотвірний аналіз – це визначення твірної основи (бази) та словотворчого засобу, за допомогою якого твориться похідне слово.

Словотвірний ланцюжок – комплексна одиниця словотвірного гнізда, що об'єднує ряд споріднених (однокореневих) слів, які перебувають у відношеннях послідовної мотивації та взаємозалежності.

Словотвірний словник (словотворчий словник, дериваційний словник) – словник, що лексикографічно параметризує словотвірну систему мови.

Словотвірний тип – формально-семантична схема творення похідних слів, яка характеризується частиномовною спільністю мотивувальних слів, формально й семантично тотожним формантом.

Словотворення (деривація) – творення похідних простих та складних слів за дериваційними правилами й словотвірними типами.

Словотворчий потенціал слова – здатність слова бути твірним, основою для творення нових слів.

Словотворчий словник (словотвірний, дериваційний) – словник, який лексикографічно параметризує словотвірну систему мови.

Спосіб словотворення – усі структурно різні шляхи та прийоми творення нових слів у результаті використання наявних у мові словотворчих ресурсів.

Субстантиват – похідне слово, утворене способом субстантивації.

Субстантивація – різновид морфолого-синтаксичного способу словотворення, вид конверсії, що полягає в переході слів (словоформ) з інших частин мови до класу іменників.

Суфіксальний спосіб творення – це спосіб, при якому похідне слово утворюється за допомогою форманта, основним компонентом якого є суфікс.

Твірна основа – така частина твірного слова, від якої твориться похідне і яка цілком або дещо у видозміненому вигляді повторюється в похідному слові.

Твірне слово – слово, від основи якого утворилося нове (похідне) слово.

Телескопія – спосіб словотворення, суть якого полягає в тому, що нове слово виникає внаслідок злиття повної основи одного твірного слова з усіченою основою іншого або поєднанням двох усічених основ вихідних слів, пов'язаних сурядним зв'язком.

Універбація (універбізація) – спосіб словотворення, у результаті якого слова утворюються згортанням словосполучення в одне слово з додаванням суфікса.

Універби – похідні одиниці, які витворилися в результаті універбації.

Формант (дериватор, форматив) – словотворчий засіб, за допомогою якого твориться похідне слово і яким воно відрізняється від твірного.

Формотворення – творення граматичних форм слова за допомогою певних граматичних афіксів.

Юкстапозит – складне слово, утворене в результаті юкстапозиції (словоскладання) поєднанням кількох слів або словоформ.

Юкстапозиція – словоскладання, різновид складання, за якого похідне утворюється поєднанням двох або більше слів.

ДЛЯ ПОДАТОК

Навчальне видання

Галина Гримашевич

**МОРФЕМОЛОГІЯ ТА ДЕРИВАТОЛОГІЯ
(КУРМ ЛЕКЦІЙ)**

Підписано до друку 15.09.23. Формат 60x90/16.

Ум.друк арк. 8.5. Обл.вид. арк. 7.3

Гарнітура Time New Roman. Зам. 22. Наклад. 100.

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка

ЖТ № 10 від 07.12.04 р.

м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40.

Електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua